

Machtstrijd en sociaal protest op het tempelplein van Jeruzalem aan de vooravond van de Joodse opstand (1ste eeuw n.Chr.): patronen, machtsgroepen en hun belangen¹

Marijn VANDENBERGHE

Abstract

There is a general tendency in scholarly research into the causes of the Jewish revolt against Rome in 66 A.D. to espouse contradictory explanations on the macro-level. As an alternative, this paper explores the application of a micro-historical and socio-anthropological perspective which pays more attention to the socio-cultural context in a case study on power struggle and protest in Jerusalem during the run-up to the revolt. Eventually, the paper aims to shed light on the different interest groups involved and the way in which they used the temple complex as a platform for the expression of power and protest, as well as how the different causal factors correlate on the micro-level.

Wie kent niet de geschriften van de oude profeten en de voorspelling tegen deze rampzalige stad die nu op het punt staat in vervulling te gaan? De stad zal ten onder gaan, zo voorspelden zij, zodra iemand zou beginnen het bloed van zijn eigen volk te vergieten. Zijn de stad en de Tempel niet vol met de lijken van hen die door jullie hand zijn gevallen? God is het, God zelf, die zich van de Romeinen bedient om de Tempel in het vuur te reinigen en de stad te verdelgen die door zoveel misdaden is bezoedeld.²

Met deze woorden trachtte de Joodse pro-Romeinse historicus Flavius Josephus (37-ca. 100 n.Chr.) de rebellen in het tempelhof te overtuigen om zich alsnog over te geven tijdens de val van Jeruzalem. Het was tevergeefs. De rebellen weigerden, de Tempel werd in brand gestoken en de buit in triomf door de straten van Rome gevoerd.³ Hiermee kwam een officieel einde aan de opstand van de Joden tegen de Romeinen (66-71 n.Chr.). De vernietiging van de Tempel was een duidelijk signaal aan de Joden om een eind te maken aan

¹ Graag bedank ik Prof. Dr. Steven Vanden Broecke voor de uitnodiging tot het schrijven van deze paper, alsook Prof. Dr. Peter Van Nuffelen en de referenten voor de nodige bijsturingen.

² Ios. Bell. VI.109-110. Alle Oudgriekse termen zijn overgenomen uit de Niese-editie en vertalingen ontleend aan ed. en vert. F. J. A. M. Meijer en Wes M. A., *De Joodse Oorlog & Uit mijn leven* (Schoten: Westland, 1992) en ed. en vert. F. J. A. M. Meijer en Wes M. A., *De Oude Geschiedenis van de Joden* (Amsterdam: Ambo, 2011). Bij afwijkingen is een nauwkeurige vertaling ontleend aan ed. en vert. S. Mason et al., *Judean War, Judean Antiquities, Life of Josephus and Against Apion. Translation and Commentary*, 12 Vols. (Leiden: Brill, 2001-...).

³ Inclusief de cultusobjecten (i.e. de tafel, menora en zilveren trompetten) zoals te zien is op het beroemde reliëf op de boog van Titus in Rome. Cf. Ios. Bell. Iud. VII.148.

hun opstandigheid en misschien zelfs een poging om het Jodendom uit te roeien.⁴

Sommige historici stellen inderdaad dat de unieke eigenschappen van het Jodendom een premoderne vorm van nationalisme opleverden of intrinsiek onverzoenbaar waren met het imperiale beleid van Rome, waardoor de Joden politiek marginaliseerden in de context van het Romeinse Rijk.⁵ De uniciteit van het Jodendom verklaart ook gemakkelijk de conflicten tussen de Joodse en niet-Joodse gemeenschappen, zowel in de provincia Judaea als de diaspora, die door sommige onderzoekers naar voor worden geschoven als de hoofdoorzaak van de opstand.⁶

Zo'n essentialistische visie wordt echter tegengesproken door historici die wijzen op de invloed van structurele sociaaleconomische factoren, in het bijzonder een toenemende polarisatie tussen elitaire grootgrondbezitters en een verarmde plattelandsbevolking als gevolg van economische uitbuiting.⁷ Ze interpreteren de opstand als een sociale revolutie, waarvan het verbranden van de archieven door de rebellen, om “de contracten van de geldleners” te vernietigen en “een opstand van de armen tegen de rijken te organiseren”, een niet mis te begrijpen symptoom is.⁸ Ook de invloedrijke historicus Martin Goodman – die vooral een belangrijke rol toekent aan het slecht functioneren van de heersende elite als oorzaak van de opstand – ziet de relatie tussen Joden en niet-Joden als verre van antagonistisch.⁹

⁴ Cf. J. Rives, “Flavian Religious Policy and the Destruction of the Jerusalem Temple,” in *Flavius Josephus and Flavian Rome*, ed. J. Edmondson, S. Mason, and J. Rives (Oxford: Oxford University Press, 2005), p. 145-66; M. P. Ben Zeev, “Between Fact and Fiction: Josephus’ Account of the Destruction of the Temple,” in *Flavius Josephus, Interpretation and History*, ed. J. Pastor, P. Stern, and M. Mor (Leiden: Brill, 2011), p. 53-64. Contra T. Leoni, “Against Caesar’s Wishes: Flavius Josephus as a Source for the Burning of the Temple,” *Journal of Jewish Studies* 58(2007): p. 39-51.

⁵ Zie E. Baltrusch, *Die Juden Und Das Römische Reich: Geschichte Einer Konfliktreichen Beziehung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002); A. Avidov, *Not Reckoned among Nations. The Origins of the So-Called “Jewish Question” in Roman Antiquity*, vol. 128, *Texts and Studies in Ancient Judaism* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2009). In termen van nationalisme, zie o.a. D. Mendels, *The Rise and Fall of Jewish Nationalism: The History of Jewish and Christian Ethnicity in Palestine within the Greco-Roman Period (200 B.C.E. – 135 C.E.)* (Garden City: Doubleday, 1992); D. Aberbach and M. Aberbach, *The Roman-Jewish Wars and Hebrew Cultural Nationalism* (New York: Palgrave, 2000); D. Goodblatt, *Elements of Ancient Jewish Nationalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

⁶ E.g. U. Rappaport, “Jewish-Pagan Relations and the Revolt against Rome in 66-70 C. E.,” in *The Jerusalem Cathedra: Studies in the History, Archaeology, Geography and Ethnography of the Land of Israel*, ed. L. I. Levine (Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi Institute, 1981).

⁷ Zie o.a. H. Kreissig, *Die Sozialen Zusammenhänge Des Jüdischen Krieges: Klassen Und Klassenkampf Im Palästina Des 1. Jahrhunderts V. U. Z.*, *Schriften Zur Geschichte Und Kultur Der Antike* (Berlin: Akademie Verlag, 1970); P. Brunt, “Josephus on Social Conflicts in Roman Judaea,” *Klio* 59(1977); R. A. Horsley, “Ancient Jewish Banditry and the Revolt against Rome, A.D. 66-70,” *Catholic Biblical Quarterly* 43(1981); S. Applebaum, “Josephus and the Economic Causes of the Jewish War,” in *Josephus, the Bible, and History*, ed. L. H. Feldman and G. Hata (Detroit: Wayne State University Press, 1989); H. Kreissig, “A Marxist View of Josephus’ Account of the Jewish War,” in *Josephus, the Bible and History*, ed. L. H. Feldman and G. Hata (Detroit: Wayne State University Press, 1989).

⁸ Zie Ios. Bell. II. 427-429.

⁹ M. Goodman, *The Ruling Class of Judaea: The Origins of the Jewish Revolt against Rome A.D. 66-70* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); *Rome and Jerusalem. The Clash of Ancient Civilisations* (London: Lane, 2007).

Uiteraard nuanceren de meeste samenvattende syntheses door een amalgaam van verklaringen aan te bieden,¹⁰ maar we stellen wel vast dat de contradictie tussen enerzijds ideologische en anderzijds socio-economische verklaringsmodellen het onderzoek reeds lang kenmerkt, waardoor een streven naar consensus uitblijft.¹¹ De contradicties worden dan vaak toegeschreven aan de inconsistenties in Josephus' beschrijvingen,¹² waarop sommigen concluderen dat het perspectief van de auteur zodanig overheerst dat ze weinig betrouwbaar zijn voor een studie naar de opstand.¹³

DE GESCHRIFTEN VAN FLAVIUS JOSEPHUS: INTERPRETATIE, PERCEPTIE EN AGENDA

Het onderzoek naar de opstand is inderdaad sterk afhankelijk van de interpretatie van de literaire hoofdbron: archeologische sites, munten, papyri en inscripties en ander bronnen bevestigen tenminste dat de beschreven wereld geen fictie is en bevatten vaak ook nieuwe informatie over de historische context van de opstand, maar om tot een verklaring te komen is een reconstructie van het evenementieel gebeuren noodzakelijk en de geschriften van Josephus zijn de enige bron die dit mogelijk maken. Dit betekent dat we potentieel 'gevangen' zitten in de perceptie van één auteur,¹⁴ die de opstand vooral verklaart als een onvermijdelijk gevolg van de toenemende brutaliteit van de Romeinse procuratoren en de provocaties van een kleine groep Joodse extremisten die zoveel misdaden begingen dat God het Joodse volk de rug toeerde.

Om die perceptie enigszins te duiden, belichten historici traditioneel de achtergrond van de auteur.¹⁵ Josephus werd geboren als Joseph ben Matthias in een vooraanstaande priesterfamilie in Jeruzalem en was rechtstreeks betrok-

¹⁰ E.g. E. Gabba, "The Social, Economic and Political History of Palestine 63 Bce-Ce 70," in *The Cambridge History of Judaism, Volume 3: The Early Roman Period*, ed. W. Horbury, D. W. Davies, and J. Sturdy (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), p. 94-167.

¹¹ Cf. M. Goodman, "Current Scholarship on the First Revolt," in *The First Jewish Revolt: Archaeology, History, and Ideology*, ed. A. M. Berlin and J. A. Overman (London: Routledge, 2002).

¹² Zie P. Bilde, "The Causes of the Jewish War According to Josephus," *Journal for the Study of Judaism* 10(1979).

¹³ E.g. H. R. Moehring, "Joseph Ben Matthias and Flavius Josephus: The Jewish Prophet and Roman Historian," in *Aufstieg Und Niedergang Der Römischen Welt* ed. H. Temporini and W. Haase (Berlin: De Gruyter, 1984); S. Mason, "Contradiction or Counterpoint? Josephus and Historical Method," *Review of Rabbinic Judaism* 6, no. 2-3 (2003); "What Is History? Using Josephus for the Judaeo-Roman War," in *The Jewish Revolt against Rome: Interdisciplinary Perspectives*, ed. M. Popovic, *Supplements to the Journal for the Study of Judaism* (Leiden: Brill, 2011).

¹⁴ J. McLaren, *Turbulent Times? Josephus and Scholarship on Judaea in the First Century C.E.* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998).

¹⁵ Cf. S. J. D. Cohen, *Josephus in Galilee and Rome: His Vita and Development as a Historian* (Leiden: Brill, 1979 [2002]); T. Rajak, *Josephus: The Historian and His Society* (Avon: Bookcraft, 1983 [2003]); Moehring, "Joseph Ben Matthias and Flavius Josephus: The Jewish Prophet and Roman Historian"; P. Bilde, *Flavius Josephus between Jerusalem and Rome: His Life, His Works, and Their Importance*, *Journal for the Study of the Pseudepigrapha Supplement Series* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1988).

ken bij de opstand als rebellenleider in Galilea. Na zijn nederlaag tegen de Romeinse generaal Flavius Vespasianus wisselde hij van kamp door in een profetie zijn tegenstander uit te roepen tot de nieuwe Messias. Toen Vespasianus keizer werd, beloofde hij Josephus door hem vrij te laten, een nieuwe naam te geven – Flavius Josephus – en op te nemen aan het keizerlijke hof in Rome, waar hij *De Joodse Oorlog* (*Bellum Iudaicum*), *Joodse Oudheden* (*Antiquitates Iudaicae*), een autobiografie (*Vita*) en een polemisch geschrift (*Contra Apionem*) schreef. Recenter onderzoek focust vooral op Josephus' historiografische methode en de historische context waarin hij schreef,¹⁶ omdat dit zijn persoonlijk agenda belicht; de Flaviaanse dynastie aanprijzen, Joden en Romeinen dichter bij elkaar brengen na de rampzalige opstand en zichzelf vrijpleiten aan het hof voor zijn verleden als rebel en als verrader ten opzichte van zijn volksgenoten.¹⁷

Dit hoeft niet te betekenen dat Josephus hopeloos onbetrouwbaar is als historische bron. Een aangepaste methode kan de belangrijkste vertekeningen neutraliseren. Heel toepasselijk voor deze studie naar conflicten in Jeruzalem is de casestudy benadering van McLaren die drie stappen onderneemt: (1) het identificeren en isoleren van individuele incidenten, (2) het onderzoeken van de incidenten op individuele basis en (3) het opstellen van een synthese die de bekomen informatie samenbrengt.¹⁸ Deze methode maakt het mogelijk om los te komen van de perceptie van de auteur, maar houdt echter geen rekening met de functie van de verhaalde feiten in het ruimer geheel van het narratief.¹⁹ Daarom wordt de tweede stap uitgebreid met een retorische en compositiekritische analyse,²⁰ om uiteindelijk in de synthese een methodologisch alternatief te verkennen dat de samenhang tussen de ideologisch en socio-economische factoren als oorzaak van de opstand dient uit te klaren.²¹ In deze fase wordt de literaire hoofdbron verder aangevuld met referenties uit de geschriften van Philo van Alexandrië (ca. 15 v.Chr.-50 n.Chr.), de Dode Zeerollen (ca. 150 v.Chr.-70 n.Chr.), de Hebreeuwse Bijbel (ca. 1000-100 v.Chr.), het

¹⁶ Mader, *Josephus and the Politics of Historiography: Apologetic and Impression Management in the Bellum Iudaicum*, Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava Supplementum (Leiden: Brill, 2000); J. Edmondson, S. Mason, and J. Rives, eds., *Flavius Josephus and Flavian Rome* (Oxford: Oxford University Press, 2005); J. Sievers and G. Lembi, eds., *Josephus and Jewish History in Flavian Rome and Beyond* (Leiden: Brill, 2005); Z. Rodgers, ed. *Making History. Josephus and Historical Method* (Leiden: Brill, 2007).

¹⁷ Over deze aspecten bestaat een algemene consensus, cf. U. Rappaport, "Josephus' Personality and the Credibility of His Narrative," in *Making History. Josephus and Historical Method*, ed. Z. Rodgers (Leiden: Brill, 2007).

¹⁸ McLaren, *Turbulent Times? Josephus and Scholarship on Judaea in the First Century C.E.*, p. 252-259.

¹⁹ Cf. L. DiTommaso, "Review of Turbulent Times? By James McLaren," *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period* 30, no. 3 (1999).

²⁰ Cf. S. Mason, *Flavius Josephus on the Pharisees: A Composition-Critical Study*, Studia Post-Biblica (Leiden: Brill, 1991); M. A. Brighton, *The Sicarii in Josephus's Judean War: Rhetorical Analysis and Historical Observations*, vol. 27, Early Judaism and Its Literature (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009).

²¹ Cf. McLaren, *Turbulent Times? Josephus and Scholarship on Judaea in the First Century C.E.*, p. 252-59.

Nieuwe Testament (ca. 66-130 n.Chr.), de apogriefen (ca. 250-50 v.Chr.) en pseudepigrafen (ca. 300 v.Chr.-100 n.Chr.).

EEN MICROHISTORISCHE EN SOCIO-ANTROPOLOGISCHE BENADERING

Vertrekkende van de premisse dat de opstand inderdaad een complex gebeuren was waarin verschillende causale factoren en processen een rol speelden, dan wijzen theoretici er op dat we beter hun samenhang bestuderen in plaats van ze als hoofdoorzaak tegen elkaar af te wegen en dat dit best op micro-niveau gebeurd.²² Bovendien waren er verschillende regionale ontwikkelingen,²³ waardoor het sowieso moeilijk wordt om oorzakelijke verbanden op macroniveau te leggen op basis van thematische selecties van incidenten – die plaats vonden in verschillende regio's en de diaspora. Daarom beperkt deze studie zich tot de geattesteerde conflicten op en rond het tempelplein in Jeruzalem – de plaats waar de opstand uitbrak –, met meer oog voor lokaliteit en context. Lokaliteit, omdat een evenementieel gebeuren altijd plaats vindt op één specifieke plaats. Context, omdat een sociale handeling, zoals rebellie, enkel betekenis krijgt in het licht van het culturele kader en de sociale realiteit waarin de actoren handelden, want dergelijke handelingen zijn vaak beladen met symboliek en *a priori* verweven in een netwerk van sociale relaties; geen rebellie zonder machtsverhoudingen.

Om die onderzoeksstrategie in de praktijk te brengen wordt een samengestelde socio-antropologische methode toegepast die ontleent aan het paradigma van de socioloog Henri Lefebvre en de alom gekende interpretatieve methode van de antropoloog Clifford Geertz.²⁴ Het centrale thema in Lefebvres paradigma is de studie van de *sociale ruimte* (*l'espace sociale*) als een set van relaties tussen objecten en producten, die niet alleen dient als instrument voor het denken en handelen, maar ook als middel voor controle en macht.²⁵ Hiervoor ontwikkelde hij een conceptuele triade. De (1) *ruimtelijke praktijk* (*pratique spatiale*) analyseren, betekent de manier waarop men omgaat met ruimte in kaart brengen, hoe men er fysisch in beweegt en er verandering in aanbrengt.

²² Zie o.a. C. Roberts, *The Logic of Historical Explanation* (University Park: The Pennsylvania State University Press, 1996), p. 24-30; A. Froeyman, "Concepts of Causation in Historiography," *Historical Methods* 42, no. 3 (2009): p. 125-27.

²³ Cf. S. Schwartz, "Josephus in Galilee: Rural Patronage and Social Breakdown," in *Josephus and the History of the Greco-Roman Period: Essays in Memory of Morton Smith*, ed. F. Parente and J. Sievers, *Studia Post-Biblica* (Leiden: Brill, 1994); S. Freyne, "The Revolt from a Regional Perspective," in *The First Jewish Revolt: Archaeology, History, and Ideology*, ed. A. M. Berlin and J. A. Overman (London: Routledge, 2002).

²⁴ H. Lefebvre, *La Production De L'espace* (Paris: Anthropos, 1974); *The Production of Space*, trans. D. Nicholson-Smith (London: Blackwell, 1991); C. Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York: Basic Books, 1973).

²⁵ Lefebvre, *The Production of Space*, p. 26. Lefebvre sluit aan bij Antonio Gramsci, die de productie van cultuur door de dominante klasse beschouwd als een reproductie van hun hegemonie, zie A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, trans. Q. Hoare and G. N. Smith (London: Lawrence and Wishart, 1971), p. 258.

Een analyse van de (2) *representaties van ruimte* (représentations de l'espace) bestudeert de mentale en conceptuele percepties over ruimte, want die zijn een reflectie van de sociale realiteit. Onder (3) *representatieve ruimtes* (espaces de représentation) verstaan we de symbolische en metaforische ruimte. Het is de betekenis die men geeft aan ruimtes op politiek, theologisch, ideologisch, psychisch en denkbeeldig vlak. De toepassing van dit paradigma maakt het mogelijk om de reproductie of het breken van sociale relaties tijdens conflicten diepgaander te bestuderen, terwijl de antropologische benadering de ideologische lagen van betekenis die sociale handelingen omgeven in het kader van specifieke culturele codes plaatst, om vervolgens op zoek te gaan naar hoe deze zich verhouden met de sociale realiteit.²⁶

HET STADSLANDSCHAP VAN JERUZALEM: ELEMENTEN VAN SOCIALE SEGREGATIE

Een analyse van het tempelplein als sociale ruimte begint bij de stedelijke structuur van Jeruzalem – waarin het onlosmakelijk was ingebed. Op basis van de beschrijving van Josephus en archeologische bevindingen, onderscheiden we vijf stadsdelen die begrensd worden door natuurlijke en kunstmatige barrières (zie kaart, tabel 2, p. 32).²⁷

Het (1) tempelcomplex omvatte de Tempel, het tempelplein, de omringende zuilengangen en de Koninklijke Stoa op een artificieel podium.²⁸ Aan de zuidelijke zijde van het tempelpodium bevond zich (2) de lagergelegen oude Stad van David, dat in oostelijke richting was afgebakend door de buitenste stadsmuur.²⁹ Recht tegenover de Stad van David en het Tempelplatform situeerde zich in westelijke richting (3) de Bovenstad, die topografisch het hoogste punt was. Tussen de Bovenstad en de Stad van David lag (4) de Benedenstad in een vallei, die Josephus de *Tyropoeon* noemt.³⁰ Dit stadsgedeelte was gescheiden van de Stad van David door middel van een muur en van de Bovenstad door een steile rotshelling. In noordelijke richting vond gedurende de Late Tweede Tempelperiode een stadsuitbreiding plaats.³¹ Koning Herodes I (37 v.Chr.-4

²⁶ C. Geertz, "Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight," in *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, ed. C. Geertz (New York: Basic Books, 1973), p. 448.

²⁷ Ios. Bell. V.136-247. Zie D. Bahat, *The Illustrated Atlas of Jerusalem* (New York: Simon & Schuster, 1990); H. Geva, *Ancient Jerusalem Revealed, Expanded Edition 2000* (Jerusalem: Old City Press, 2000); L. I. Levine, *Jerusalem. Portrait of the City in the Second Temple Period* (Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2002).

²⁸ Ios. Bell. V.184-193 en Ant. XV.497-401.

²⁹ Josephus verwijst naar dit stadsgedeelte met de plaatsen Acra en Ophlas. Het historische stadsgedeelte uit de tijd van David identificeert hij als de Citadel (waarmee hij de Bovenstad bedoelt), zie Ios. Bell. V.137-139, maar die identificatie wordt door archeologen weerlegd.

³⁰ Ios. Bell. V.140.

³¹ Zie Y. Shiloh, "Excavations in the City of David, I, 1978-1982: Interim Report of the First Five Seasons," *Qedem* 19(1984): fig. 39.

v.Chr.) bouwde er reeds een tweede stadsmuur en Herodes Agrippa I (41-44 n.Chr.) voegde er nog een derde langere ommuring aan toe die nooit werd voltooid.³² Josephus maakt echter geen onderscheid tussen de twee nieuwe stadsdelen en noemt ze beide toepasselijk *Besetha* (Nieuwe Stad).³³

Deze topografische en artificiële compartimentering in de stadsstructuur impliceert fysische beperking in de *ruimtelijke praktijk*, omdat de stroom van goederen en personen er wordt verengd tot de belangrijke doorgangswegen. Dit bevordert de ontwikkeling van lokale wijkidentiteiten,³⁴ waarvan we ook reflecties terug vinden in de *representaties van de ruimte*: Josephus schetst – als voormalig lid van de elite – steeds een helder beeld van de Bovenstad in vergelijking met het vage en inconsequente beeld van de Benedenstad (waarmee hij vaak ook de wijken in de stad van David aanduidt).³⁵ Dit is van belang, want we hebben archeologische en literaire aanwijzingen dat de tweedeling Bovenstad/Benedenstad overlapte met sociale ongelijkheden.

Tijdens opgravingen in de Bovenstad werden er verschillende residenties blootgelegd, waaronder een middelgrote en een grote residentie in terrasbouw.³⁶ De grote residentie heeft een centraal binnenplein, meerder verdiepingen, waterinstallaties en meerdere kamers, waaronder een grote receptiehal en verschillende opslagplaatsen. De decoraties met mozaïeken, fresco's en verschillende artefacten getuigen van luxe en rijkdom.³⁷ Andere elementen demonstrenen vooral het Joodse karakter van de bewoners: de residenties beschikken over meerdere miqva'ot (enk. Miqveh, d.i. een bad voor rituele reiniging), een fresco toont een *menora* en het interieur en de artefacten zijn perfect in overeenstemming met de Joodse voorschriften.³⁸ Op basis van een inscriptie speculeren sommigen dat de residenties toebehoren aan hogepriesterfamilies.³⁹ Hoe dan ook, de aanwezige statussymbolen, alsook de grootte van de structuren, de strikte scheiding tussen de publieke en private sfeer, de

³² Ios. Bell. V.148-149, II.218-219 en Ant. 326-327.

³³ Ios. Bell. V.151 en II.530.

³⁴ Vgl. de wijkidentiteiten naargelang fysische proximitieit en sociale samenstelling in Pompeii, zie R. Laurence, "Local Identity: Neighbours and Neighbourhoods," in *Roman Pompeii: Space and Society* (Routledge: London, 1996), p. 34-50.

³⁵ Zie o.a. Bell. I.39, II.121, 422, V.11, 137, 252-353, 268, VI.363 en Ant. V.124., XIV.477.

³⁶ In totaal werden een zes of zevental delen van wooneenheden in het Joods Kwartier bloot gelegd, zie N. Avigad, *Discovering Jerusalem* (Oxford: Basil Blackwell, 1984), p. 64-204. Op een nabijgelegen site werd ook een structuur uit de Herodiaanse periode met restanten van fresco's opgegraven, zie M. Broshi, "Excavations in the House of Caiaphas, Mount Zion," in *Jerusalem Revealed*, ed. Y. Yadin (Jeerusalem: Israel Exploration Society, 1976), p. 57-60.

³⁷ O.a. decoratieve tafels, modieus glaswerk en beschilderd aardewerk, zie Avigad, *Discovering Jerusalem*, p. 64-204.

³⁸ Zoals typisch stenen vaten (conform met de reinheidsregels) en de afwezigheid van afbeeldingen van mens en dier (conform met het verbod), zie *ibid.*

³⁹ E.g. Ios. Bell. II.426. Een inscriptie op een stenen gewicht, CIIP I.1, nr. 674, luidt "Bar Kathros" (behorende tot het huis van Kathros). Het huis van Kathros is een geattesteerde hogepriesterfamilie, zie Bab. Tal. Peshahim 57, 1 = Tos. Minhot, 13, 21.

ruimtelijke patronen en de exclusieve ligging (met uitzicht op de tempel) pleiten onomstotelijk voor een identificatie met elite huishoudens.⁴⁰

De Bovenstad werd echter vooral gedomineerd door de koninklijke paleizen.⁴¹ Het grootste werd opgericht door koning Herodes I in de context van zijn ambitieus bouwprogramma.⁴² Hoewel Josephus' bewondering van de monumentaliteit van het paleis waarschuwt voor enige overdrijving, zijn de (beperkte) archeologische data wel in overeenstemming met die beschrijving.⁴³ Het paleis stond op een artificieel platform en was omsloten met verdedigingsmuren en torens.⁴⁴ Een aanleunend fortificatiesysteem – bestaande uit drie luxueus ingerichte torens – diende als garnizoenskamp en verschaning bij onregelmatigheden.⁴⁵ Hun positie, aan de noordwesthoek van het paleis, was strategisch. Ze flankeerden een drukke stadspoort aan een weg richting de kustvlakte en confronteerden de passanten met een herkenbaar symbool van macht.⁴⁶ Het eigenlijke paleis bestond uit twee identieke vleugels, met verschillende *triclinia*, *peristylia*, tuinen, vijvers, fonteinen en badhuizen.⁴⁷ De algemene grandeur en Hellenistisch-Romeinse stijl volgde de beeldtaal van de macht in de context van het Romeinse rijk.⁴⁸

Naast symbolisch machtsvertoon was het paleis ook van organisatorisch belang. Flavius Josephus vermeldt een groot aantal verblijfsplaatsen.⁴⁹ De meeste bewoners behoorden ongetwijfeld tot de koninklijke entourage, waardoor het paleis een centraal punt was in het Herodiaanse patronagenetwerk. Op die manier past het paleis perfect in de Hellenistische traditie van stedelijke paleizen als uitvalsbasis voor de koninklijke macht.⁵⁰ Die functie werd ook

⁴⁰ De vooropgestelde criteria volgen deze van K. M. Ames, "The Archaeology of Rank," in *Handbook of Archaeological Theories*, ed. R. A. Bentley, H. D. Mascher, and C. Chippindale (Plymouth: Alta Mira Press, 2008), p. 501-08.

⁴¹ Flavius Josephus vermeldt het oude paleis van de Hasmonaëen dat door Agrippa II werd bewoond, zie Bell. II.426 en XX.189-90.

⁴² Zie Levine, *Jerusalem. Portrait of the City in the Second Temple Period*, p. 199; D. W. Roller, *The Building Program of Herod the Great* (Los Angeles: University of California Press, 1998); E. Netzer, *The Architecture of Herod the Great Builder* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2006).

⁴³ Ios. Bell. Iud. V.176-182 en Ant. XV.318. Er is een deel van de westelijke ommuring opgegraven die de verdedigingswerken, het podium en de omvang van de site bevestigt, zie M. Broshi and S. Gibson, "Excavations Along the Western and Southern Walls of the Old City of Jerusalem," in *Ancient Jerusalem Revealed, Expanded Edition 2000*, ed. H. Geva (Jerusalem: Old City Press, 2000), p. 151-53. Bovendien zijn Josephus' beschrijvingen waarheidsgetrouw gebleken in het licht van andere opgegraven sites betreffende Herodes' bouwprogramma, zoals Massada en Herodium.

⁴⁴ Ibidem, p. 152 en Ios. Bell. II.424-436.

⁴⁵ Resp. Ios. Bell. Iud. V.162. en Bell. II.45-46 en 439.

⁴⁶ Cf. Lefebvre, *The Production of Space*, p. 261-62. Torens en fallische architectuur zijn een universeel symbool voor dominantie, hiërarchie, macht en een metafoor voor mannelijkheid, zie J. Rendell, "Introduction 'Gender, Space'," in *Gender Space Architecture: An Interdisciplinary Introduction*, ed. J. Rendell, B. Penner, and L. Borden (London: Routledge, 2000), p. 103.

⁴⁷ Ios. Bell. I.402 en Ant. XV.318.

⁴⁸ Zie Roller, *The Building Program of Herod the Great*, p. 260-62; Netzer, *The Architecture of Herod the Great Builder*, p. 290.

⁴⁹ Ios. Bell. V.177 en Ant. XV.318.

⁵⁰ S. Rocca, *Herod's Judaea: A Mediterranean State in the Classical World*, Texts and Studies in Ancient Judaism (Tübingen: Mohr Siebeck, 2008), p. 108-09.

behouden onder directe Romeinse heerschappij, toen het werd ingericht als *praetorium* met audiënties en rechtspraak als voornaamste activiteiten.⁵¹

Het beeld van de Bovenstad staat in schril contrast met dat van de Benedenstad, de Stad van David en Besetha, waarover Flavius Josephus zeer karig is met details en waarvan we – ondanks verschillende archeologische projecten – geen vergelijkbare overblijfselen terugvinden. Josephus vermeldt enkel sporadisch de hippodroom en de paleizen van de bekeerde vorsten van Adiabene in de Benedenstad en in Besetha oriënteert hij zich vooral op de economische activiteiten die er plaats vonden, zoals wolwinkels, smederijen en markten.⁵² Dit doet vermoeden dat hij weinig redenen zag om uit te weiden over die stadsdelen in zijn verheerlijking van de grandeur van Jeruzalem.⁵³ Op basis van die elementen luidt de klassieke consensus dat de Benedenstad een dichtbevolkt stadsgebied was die de lagere klassen huisvestte en hoewel recente opgravingen van infrastructuurwerken en grotere structuren in de Benedenstad dit beeld enigszins nuanceert,⁵⁴ blijft de vaststelling overeind dat zowel de literaire als archeologische data qua materiële rijkdom een beeld van sociale segregatie schetsen.⁵⁵ Dit impliceert niet dat er een strikte scheiding was tussen arm en rijk in Jeruzalem – aangezien sociale segregatie zelden absoluut is en patronagenetwerken niet stoppen bij fysieke barrières –, maar wel dat er een markant verschil was in perceptie en opvatting: de elite domineert de Bovenstad.

⁵¹ Zie Ios. Bell. II.301 en Mark. XV.16. De veroordeling van Jezus van Nazareth vond mogelijks plaats aan de westelijke poort van het paleis, zie S. Gibson, "The Trial of Jesus at the Jerusalem Praetorium: New Archaeological Evidence," in *The World of Jesus and the Early Church: Identity and Interpretation in the Early Communities of Faith*, ed. C. E. Evans (Peabody: Hendrikson, 2011), p. 112-16.

⁵² Resp. Ios. Bell. II.44/Ant. XVII.255; Bell. VI.567, V.252-253, VI.355. en Bell. V. 331 en II.530. Deze concentratie kan een gevolg zijn van de ban op economische activiteiten in het eigenlijke stadscentrum, zie M. Ma'aser Sheni V.15 en Sotah IX.10. Zie Levine, *Jerusalem. Portrait of the City in the Second Temple Period*, p. 326.

⁵³ Cf. Ios. Bell. V.136-246 en VI.355.

⁵⁴ Er is een ondergrondse waterafvoertunnel (ongepubliceerd) en een brede straat van de tempelberg tot de Poel van Siloam ontdekt, zie E. Shukron and R. Reich, "Recently Discovered Remains of the Stepped Street That Ascends from the Pool of Siloam to the Temple Mount," *City of David, Studies of Ancient Jerusalem* 2(2007): p. 13-26. Er is ook een grotere structuur in de Stad van David opgegraven, zie D. Ben-Ami and Y. Tchekhanovets, "The Lower City of Jerusalem on the Eve of Its Destruction, 70 C.E.: A View from Hanyon Givati," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 364(2011). De functie van de structuur is echter op het moment van dit schrijven nog onduidelijk, maar sommigen gissen naar een identificatie met het paleis van Helena van Adiabene, zie "Has the Adiabene Royal Family 'Palace' Been Found in the City of David?," in *Unearthing Jerusalem: 150 Years of Archaeological Research*, ed. G. Avini and K. Galor (Winona Lake: Eisenbrauns, 2011). Bovendien hoeft de aanwezigheid van grote structuren dicht bij de Tempelberg ons niet te verbazen, omwille van de exclusieve ligging, wat ook opgaat voor de grote structuur aan de Poel van Siloam diep in de Benedenstad, zie Z. Greenhut, "A Domestic Quarter from the Second Temple Period on the Slopes of the Central Valley (Tyropoeon)," *ibid.* Beide structuren zijn mogelijks in verband te brengen met voorzieningen en huisvesting voor pelgrimgemeenschappen (cf. CIJ II.1404), zie ook Ben-Ami and Tchekhanovets, "The Lower City of Jerusalem on the Eve of Its Destruction, 70 C.E.: A View from Hanyon Givati", p. 81.

⁵⁵ Cf. Levine, *Jerusalem. Portrait of the City in the Second Temple Period*, p. 319-40.

DE CENTRALITEIT EN SACRALITEIT VAN DE TEMPEL IN JERUZALEM

Het tempelcomplex domineerde veruit het stadspanorama van Jeruzalem. In de Benedenstad keek men aan op het massieve podium en vanuit de Bovenstad was vooral de omvang van het complex zichtbaar.⁵⁶ De hele infrastructuur van de stad – die de *ruimtelijke praktijk* zowel reflecteert als beïnvloedt – stond in functie van de Tempel: alle grote hoofdwegen kwamen samen aan de westzijde van het tempelplatform – waardoor het een belangrijk centrum was voor het publieke leven – en die plaats stond via bruggen, trappen, poorten en tunnels in verbinding met het tempelplein dat de draaischijf vormde voor de stroom van goederen en personen in de stad.⁵⁷ Dat verkeer was druk, want we mogen spreken van een tempeleconomie in Jeruzalem als gevolg van de dagelijkse religieuze praktijken.⁵⁸ Het verkeer piekte vooral tijdens de religieuze feestdagen en de drie pelgrimsfestivals, wanneer pelgrims uit alle hoeken van de regio en de diaspora zich naar het tempelplein begaven.

De Tempel zelf was de meest sacrale ruimte voor het Judaïsme: alle Joden wisten dat de kern van hun identiteit bestond uit de navolging van de wetten en de verering van de ene God in de ene Tempel, die Hij zelf had uitgekozen.⁵⁹ De Tempel wordt daarom in de literaire bronnen als een weergave van de kosmos beschouwd en de dagelijkse liturgie als een perfecte replica van de Hemelse verering: de zevenarmige kandelaar (menora) symboliseerde de hemel, de zeven planeten en dag en nacht, terwijl de priesters symbool stonden voor de Engelen en de hogepriester, die Gods naam droeg (JHWH), voor de wijsheid en macht van God.⁶⁰

Steunend op die symboliek vormde de tempelverering de centrale locus in de organisatie van het Judaïsme en als we de ruimtelijk dimensies van die ideologie in kaart brengen, dan is vooral de idee van *Heilige getraptheid* opval-

⁵⁶ Het podium besloeg 485 m (W) op 470 m (O) 315 m (N) op 280 m (Z) en is daarmee het grootste geattesteerde tempelpodium van de Oudheid, zie: Netzer, *The Architecture of Herod the Great Builder*, p. 160.

⁵⁷ Zie resp. B. Mazar, "Herodian Jerusalem in the Light of the Excavations South and South-West of the Temple Mount," *Israel Exploration Journal* 28(1978): p. 237; Netzer, *The Architecture of Herod the Great Builder*, p. 171-75.

⁵⁸ M. Goodman, "The Pilgrimage Economy of Jerusalem in the Second Temple Period," in *Judaism in the Roman World. Collected Essays*, ed. M. Goodman (Leiden: Brill, 2007), p. 59-68.

⁵⁹ Cf. Deut. XII.5-6, Philo, Sec. Leg. I.67, Ios. Ant. IV.200-1; S. Schwartz, *Imperialism and Jewish Society 200 B.C.E 640 C.E.* (Princeton: Princeton University Press, 2001), p. 49.

⁶⁰ Voor de Tempel als symbool voor de kosmos in het algemeen, zie Ios. Ant. III.180-187, Philo Spec. Law I.66, 97, II.150, 162, 188, De Vit. Mos. II.122-123 en 133-135, waarbij Philo die symboliek vooral gebruikt als argumenten tegen de misantropische aantijgingen ten opzichte van het Judaïsme, zie C. T. R. H. Hayward, "Introduction," in *The Jewish Temple, a Non-Biblical Sourcebook* (London: Routledge, 1996), p. 6-10. Cf. M. Eliade, *The Sacred and the Profane, the Nature of Religion*, trans. W. R. Trask (Harcourt: Brace & World, 1959), p. 58-62. Voor de liturgie als replica van de hemelse verering, zie e.g. Jub. XVI.23. Zie J. D. Levenson, "The Jerusalem Temple in Devotional and Visionary Experience," in *Jewish Spirituality: From the Bible through the Middle Ages*, ed. A. Green (London: Routledge, 1986), p. 117-18; M. Testuz, *Les Idées Religieuses Du Livre Des Jubilés* (Geneva: Librairie E. Droz, 1960), p. 38-39; Hayward, "Introduction," p. 10-12. Voor de symboliek betreffende de menora, zie R. Hachlili, *The Menorah, the Ancient Seven-Armed Candelabrum: Origin, Form, and Significance* (Leiden: Brill, 2001), esp. p. 188-99.

lend. Hiermee wordt bedoeld dat het sacrale zich manifesteert in concentrische cirkels rond een middelpunt, waardoor er een zekere hiërarchie was in de heiligheid der dingen.⁶¹ Het absolute middelpunt was het Heilige der Heiligen in de Tempel, dat werd gezien als de navel (ὀμφαλός) van de wereld en het punt waar hemel en aarde samenkomen (axis mundi).⁶² Het was een kleine lege ruimte bedekt met gouden platen dat “ontoegankelijk, onbezoedeld en onzichtbaar” diende te zijn.⁶³ Enkel de hogepriester, de absolute topfiguur in de priesterlijke hiërarchie, mocht het Heilige der Heiligen betreden na een lange periode van reinigingsrituelen en enkel op de ‘Dag van de Vergiffenis’ als mediator tussen God en het volk om vergiffenis te smeken voor alle zonden.⁶⁴ Naarmate men toetrad tot een concentrische cirkel, kwam het heilige iets dichterbij en werden er hogere eisen gesteld. Flavius Josephus (zie tabel 1 in de bijlage) schetst *grosso modo* een driedeling (A-B-C), maar een nauwkeurige lezing onderscheidt een negental afbakeningen (1-9) die ruimtes omsloten en groepen uitsloten op basis van rituele status.⁶⁵

Die *representatie van ruimte* is een reflectie van de sociale realiteit in de Joodse samenleving.⁶⁶ Bovendien reproduceert de *ruimtelijke praktijk* die sociale realiteit tijdens de rituelen, wat is af te leiden uit de architecturale opbouw: via ommuringen, balustrades en trappen werden de grenzen fysisch afgebakend en via tunnels en poorten werd er toegang verleend tot steeds compacter wordende ruimtes naargelang de groep die er toegang tot had. Die gradatie kunnen we best begrijpen in de termen van de goddelijke perfectie, want God kon enkel in uiterste perfectie en reinheid worden benaderd. Van de hogepriesters werd geëist dat ze de hoogste perfectie belichaamden en van de priesters dat ze de strikte indeling te allen tijde respecteerden.⁶⁷ Twee teruggevonden inscripties – die niet-Joden waarschuwden om het tempelplein niet te

⁶¹ M. Kelim 1:6-9 en Tanh. Qedoshim 10.

⁶² Ios. Bell. III.52, zie ook Deut. 12.5 en Jub. XIII.19. Dit is een veel voorkomende kosmografie, zie Eliade, *The Sacred and the Profane, the Nature of Religion*, p. 39-58.

⁶³ Ios. Bell. V.219.

⁶⁴ Cf. Ios. Bell. V.236, Philo, De Spec. Leg. I.67, Ex. XXX.10 en Lev. 16.

⁶⁵ Ios. Bell. V.184-237 en Ant. XV.391-420, vgl. Mish. Kod. Midd. en Ep. Arist. 83-99. Voor reconstructies, zie T. Busink, *Der Tempel Von Jerusalem Von Salomo Bis Herodes; Einen Archäologisch-Historische Studie Unter Berücksichtigung Des Westsemitischen Tempelbaus*, 2 vols., Studia Francisci Scholten Memoriae Dicata (Leiden: Brill, 1970-1980), p. 1062-251; L. I. Levine, “Josephus’ Description of the Jerusalem Temple: War, Antiquities, and Other Sources,” in *Josephus and the History of the Greco-Roman Period*, ed. F. Parente and J. Sievers (Brill: Leiden, 1994), p. 233-46; J. Patrich, “The Structure of the Second Temple, a New Reconstruction,” in *Ancient Jerusalem Revealed, Expanded Edition 2000*, ed. H. Geva (Jerusalem: Old City Press, 2000); Netzer, *The Architecture of Herod the Great Builder*, p. 137-79; L. Ritmeyer, *The Quest, Revealing the Temple Mount in Jerusalem* (Jerusalem: Carta, 2006); S. Fine, *The Temple of Jerusalem: From Moses to Messiah* (Leiden: Brill, 2011).

⁶⁶ Cf. het belang van status en macht als structurerende factoren bij rituelen, zie C. Bell, *Ritual Theory, Ritual Practices* (Oxford: Oxford University Press, 1992); T. D. Kemper, *Status, Power and Ritual Interaction, a Relational Reading of Durkheim, Goffman and Collins* (Burlington: Ashgate, 2011).

⁶⁷ Voor de voorwaarde van lichamelijke perfectie, zie Lev. XXI.18-23, Ios. Bell. I.270 // Ant. XIV.366, cf. IQS 8.8-9. Voor priesterlijke creativiteit, zoals zich omscholen tot bouwvakkers, zie Ios. Ant. Iud. XV.390, of het gebruik van een afgesloten gouden kooi voor het onderhoud van het Heilige der Heilige, zie Patrich, “The Structure of the Second Temple, a New Reconstruction,” p. 147.

betreden op straffe van dood – getuigen van de ernst waarmee overtredingen werden behandeld.⁶⁸ Die angstvallige bewaking van de tempelsacraliteit krijgt pas betekenis in het licht van een specifiek theodicee: in contact treden met de Godheid was een gevaarlijk gebeuren, omdat Hij het Uitverkoren Volk straft voor de wandaden van elk individu, nu, in het hiernamaals of in het eind der tijden.⁶⁹ Het is dit godsbeeld dat in essentie aan de basis ligt van de onverzettelijkheid van de Joodse partijen bij conflicten op het tempelplein.

“ISRAËLIETEN, KOM HELPEN!” (ACT. 28): HET TEMPELPLEIN ALS PLATFORM VOOR MACHTSTRIJD EN SOCIAAL PROTEST

De Joodse wetten schreven voor dat het tempelinstituut exclusief werd ingericht door de priesterklasse onder leiding van de hogepriester. Dit was een belangrijke bron van macht die de ze vaak gebruikten tegen andere leden van de elite. Een goed voorbeeld is het incident met koning Herodes Agrippa II (50-92 n.Chr.), die vanuit zijn paleistoren uren kon staren tijdens het diner naar wat er in het tempelhof gaande was.⁷⁰ Dit was niet naar de zin van de *notabelen van Jeruzalem* (Ἱεροσολυμιτῶν οἱ προύχοντες), die argumenteerden dat het tegen de wet inging dat de offergaven werden bespied.⁷¹ Ze trokken een muur op die ook het zicht van de Romeinse tempelwacht ontnam, waarop procurator Porcius Festus (60-62 n.Chr.) zich mengde. De priesters eisten dat het dispuut via een ambassade aan de keizer werd voorgelegd, want “het leven zou voor hen ondraaglijk zijn, [...] wanneer een deel van de Tempel zou worden afgebroken.”⁷² Het pleit werd beslist in het voordeel van de tempelautoriteiten, maar Agrippa – die daarvoor bevoegd was – zette de hogepriester af.⁷³

Het incident geeft ons een unieke kijk op de verstandhouding binnen de elite enkele jaren voor de opstand. Flavius Josephus beschrijft de Joodse delegatie als tien *leiders* (πρώτους), de *hogepriester* (ἀρχιερέα) en de *schatbeheerder* (γαζοφύλακα), wat er op wijst dat de ambassade een collectief initiatief was van de tempelautoriteiten en geen persoonlijk spierballenvertoon van de zete-

⁶⁸ CIJ II.1400, OGIS II.598. Zie ook Ios. Bell. V 194, VI.124-128, Ant. XV.417, Philo leg. 212 en Acts XXI.26-30.

⁶⁹ Het is een centraal thema in het Bijbelboek Deuteronomium dat God het Joodse volk straft voor het negeren van zijn wetten, e.g. Deut. XI.13-21. Deze opvatting is overigens ook het leidmotief in Josephus' geschiedenis, zie e.g. Ant. I.14-15, 20., voor een bespreking, zie J. Klawans, *Josephus and the Theologies of Ancient Judaism* (Oxford: Oxford University Press, 2012), p. 83-84. Aan die theologie werd tijdens tweede tempelperiode een complex aan doctrines en discussies gekoppeld, zoals over de goddelijke voorzienigheid, wederopstanding en messianisme, waarbij de meningen verschillen naargelang de strekking, zie S. J. D. Cohen, *From Maccabees to Mishnah* (Louisville: John Knox Press, 2006), p. 10, 75-98.

⁷⁰ Ios. Ant. XX.189-192.

⁷¹ Ios. Ant. XX.191.

⁷² Ios. Ant. XX.193.

⁷³ Hij werd waarschijnlijk aangespoord door keizer Nero omdat hij Ismaël de hogepriester en zijn schatbeheerde aan het keizerlijke hof onder arrest plaatste, zie: Ios. Ant. XX.195-196.

lende hogepriester Ismaël ben Phiabi (?50-62 n.Chr.).⁷⁴ Er stonden dus twee machtsgroepen tegenover elkaar; enerzijds de priesterklasse en anderzijds een coalitie tussen de Joodse koning en de procurator.

Als we rekening houden met de mogelijke perceptie van de priesters, dan kunnen we vooral wijzen op het gegeven dat het inkijken van de offergaven vanuit een profane context de sacraliteit van het ritueel aantast, alsook op het feit dat torens psychisch dominantie afdwingen.⁷⁵ Het is ongetwijfeld om dezelfde reden dat de Joodse Hasmonaeën (ca. 140-63 v.Chr.) de Seleucidische dwangburcht op de Acra-heuvel afbraken om vervolgens de heuvel af te vlakken opdat “de Tempel boven alles” zou uittorenen.⁷⁶ De Hasmonaeëse koningen hoefden de Tempel niet militair te domineren, want ze bekleedden ook het hogepriesterschap. Na de val van de Hasmonaeën werden beide ambten terug van elkaar gescheiden, waarop koning Herodes I een dwangburcht bouwde, namelijk de Antonia aan de Noordwesthoek van het tempelplatform.⁷⁷ De Romeinen sloten zich bij die strategie aan door permanent een garnizoen in de Antonia te stationeren, die er symbolisch het ceremoniële hogepriestergewaad bewaarde en het gebruikte als efficiënte uitvalsbasis om tumult op het tempelplein in de kiem te smoren, zoals toen enkele Joden Paulus uit de tempel sleurden om hem te lynchen.⁷⁸ Nog voor de massa zich op Paulus kon stortten, was het garnizoen al ter plaatse om hem af te voeren.

Die waakzaamheid was een noodzaak, want de Tempel was niet alleen de inzet voor onderlinge disputen tussen leden van de elite, maar ook voor conflicten tussen de elite en populaire opposities. Een goed voorbeeld is het incident op het einde van de heerschappij van koning Herodes I, toen hij een gouden adelaar boven de tempelpoort plaatste.⁷⁹ Twee populaire geleerden (σοφισταί), die golden als *leaders in het uitleggen van de voorouderlijke wet-*

⁷⁴ Ios. Ant. XX.194. De gangbare datering van het hogepriesterschap van Ismaël b. Phiabi is *vanaf* 60 n.Chr. tot *ten laatste* 62 n.Chr., maar een alternatieve datering op basis van de literaire bronnen, o.a. b. Yom. 9a, wijst een priesterambt van meer dan 10 jaar aan, wat uitzonderlijk lang is en een duurzaam satus quo met de koning impliceert voor het incident. Zie D. R. Schwartz, “Ismaël Ben Phiabi and the Chronology of Provincia Judaea,” in *Studies in the Jewish Background of Christianity* (Thübingen: Mohr, 1992), p. 218-19.

⁷⁵ Cf. supra.

⁷⁶ Ios. Ant. VIII. 217 en Bell. V.13. Hoewel er contradicties zijn over de locatie van de Akra in de bronnen, zijn historici het er wel over eens dat de Akra uitkeek op de Tempel en er een Seleucidisch garnizoen was gestationeerd, zie I Makk. I.33-36 en Ios. Ant. XII. Enkele voorgestelde locaties zijn de Stad van David, de Bovenstad of de Antonia, zie W. A. Shotwell, “The Problem of the Syrian Akra,” *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 167(164): p. 10-19; L. Dequeker, “The City of David and the Seleucid Akra in Jerusalem,” in *The Land of Israel: Cross-Roads of Civilizations*, ed. Y. Yadin, C. Perelman, and E. Pipinski (Louvain: Orientalia Lovaniensia Analecta, 1985), p. 193-210; G. J. Wightman, “Temple Fortresses in Jerusalem, Part I: The Ptolemaic and Seleucid Akras,” *Bulletin of the Anglo-Israeli Archaeological Society* 9(1990); Levine, *Jerusalem. Portrait of the City in the Second Temple Period*, p. 75-78; Ritmeyer, *The Quest, Revealing the Temple Mount in Jerusalem*, p. 207-15.

⁷⁷ Ios. Ant. XV.292, 409, Bell. I.401 en V.238-247, voor de militaire rol, zie Bell. V.242-246.

⁷⁸ Zie resp. Ios. Ant. XV.403-404, XVIII.91-93, XX.6 – met getouwtrek tussen de hogepriesters en de Romeinse gezagsdragers als gevolg, zie. Ios. Bell. XVIII.90-91, Ant. XX.5 – en Act. XXI.27-36.

⁷⁹ Ios. Bell. I.650//Ant. XVII.149-155.

ten (ἐξήγηται τῶν πατρίων νόμων), hitsten de *jeugd* (νέους) op om de adelaar neer te halen.⁸⁰ Ze wezen op het verbod op afbeeldingen van mens en dier en propageerden het martelaarschap.⁸¹ Na valse geruchten over het overlijden van Herodes gaf een menigte gevolg aan die oproep, maar de tempelwacht greep onmiddellijk in en de aanstichters werden geëxecuteerd.⁸²

Hoewel de geleerden zich expliciet religieus motiveerden, dienen we dit incident ook in zijn politieke context te plaatsen en vooral te interpreteren als een buitenkans voor de oppositie om zich indirect uit te spreken over Herodes' regime (adelaar = Rome = Herodes).⁸³ Bovendien moet Herodes zo'n verzet hebben verwacht, want het icoon was niet alleen een schending van het verbod op afbeeldingen, maar ook een expliciete uiting van zijn macht in de meest sacrale ruimte die hij voordien – met veel inzicht – enkel impliciet had geuit, onder ander met de bouw van de Koninklijke Stoa op het tempelplein en de restauratie van de Tempel op eigen kosten (i.e. evergetisme).⁸⁴ Het is dus best mogelijk dat de bejaarde Herodes bewust probeerde om afvalligen op te sporen in het vooruitzicht van een troonwissel, vergelijkbaar met het door-drukken van de keizerscultus in Jeruzalem door keizer Gaius (31-41 n.Chr.).⁸⁵ De opzet was duidelijk mislukt.

Na Herodes' dood organiseerden *revolutionairen* (νεωτερίζοντες) protesten tijdens het Paasfeest (Pesach).⁸⁶ Ze eisten de vervanging van de hogepriester door een opvolger die zijn ambt “meer in overeenstemming met de wet” vervulde.⁸⁷ Archelaüs (4 v.Chr.-6 n.Chr.) raakte vooral gealarmeerd toen de aanhangers van de geëxecuteerde geleerden zich in de Tempel verzamelden en aanstuurden op een *burgeroorlog* (στάσει).⁸⁸ Hij zette zijn troepen in en de demonstranten werden “afgeslacht als offerdieren”.⁸⁹

Hoewel de protesten duidelijk in verband staan met de algemene onrust als gevolg van de machtswissel – die al dan niet overdreven worden door Josep-

⁸⁰ Resp. Ios. Bell. I.648, Ant. XVII.149 en Ant. XVII.155.

⁸¹ Ios. Bell. 149, 152-154//Ant. 649-650, 653.

⁸² Ios. Bell. I.651-655//Ant. XVII.155-167. De schriftgeleerden handelden populistisch, maar ook de hogepriester kan betrokken geweest zijn, aangezien hij werd afgezet, zie Ant. XVII.163.

⁸³ A. Applebaum, “Herod's Eagle,” in *Go out and Study the Land' (Judges 18:2): Archaeological, Historical and Textual Studies in Honor of Hanan Eshel*, ed. A. M. Maeir, J. Magness, and L. H. Schiffman (Leiden: Brill, 2011), p. 7-21.

⁸⁴ Het verbod op afbeeldingen steunt op Ex. XX.4, cf. J. Ehrenkrook, *Sculpting Idolatry in Flavian Rome: (an)Iconic Rhetoric in the Writings of Flavius Josephus*, Early Judaism and Its Literature (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2011). Voor Herodes' evergetisme, zie Rocca, *Herod's Judaea: A Mediterranean State in the Classical World.*, p. 308.

⁸⁵ Gaius' beleid bracht Judaea op de rand van een opstand die werd voorkomen door de vroegtijdige dood van de keizer, zie: Ios. Bell. Iud. II 184-203, Ant. Iud. XVIII 256-309 en Philo Leg. 197-337, cf. N. H. Taylor, “Popular Opposition to Caligula in Jewish Palestine,” *Journal for the studie of Judaism* 32(2001): p. 58-59.

⁸⁶ Bell. II.8//Ant.XVII.206. Dit is de eerste keer in *De Joodse Oorlog* dat Flavius Josephus de term νεωτερίζοντες gebruikt, waarmee hij doorheen zijn verhaal de voortouwtrekkers van de opstand aanduidt.

⁸⁷ Ant. XVII.207.

⁸⁸ Ios. Bell. II.10. Ook het element van burgeroorlog (ἡ στάσις), ongetwijfeld ontleend aan Thucydides, is een centraal thema in de Joodse oorlog van Flavius Josephus, cf. supra.

⁸⁹ Resp. Bell. II.13//Ant. en Ant. XVII.237.

hus om de wreedheden van de Herodianen in de verf te zetten –,⁹⁰ tonen gelijkwaardige protesten aan dat de plaats en het moment niet willekeurig was.⁹¹ De Hasmonaese koning-hogepriester Alexander Janeaus (103-76 v.Chr.), bijvoorbeeld, werd door het volk (ἔθνος) tijdens het Loofhuttenfeest (Soekot) in het tempelhof bekogeld met citroenen, omdat hij “het recht om te offeren niet waard was.”⁹² Relevanter voor de opstand is de rel op het Paasfeest tijdens het procuratorschap van Cummanus (48-52 n.Chr.), toen een Romeinse garnizoenssoldaat zijn genitaliën toonde aan de pelgrims op het tempelplein. Er ontstond tumult bij de *menigte* (πληθος) die vergelding eiste voor het “gebrek aan eerbied voor God”, waarop een groep *jongeren* (véων) en “dat deel dat altijd al belust was op rellen” met stenen begon te gooien.⁹³ Het geweld was explosief en richtte zich ook tegen de procurator. Beide volksdemonstraties liepen uit de hand als gevolg van de paniekerige en tactloze reactie van de gezagsdragers.⁹⁴

Het valt algemeen op dat de protesten tijdens de festivals (1) vaak vooraf worden georganiseerd, (2) steeds gericht zijn op een publiek en (3) symbolisch geladen zijn.⁹⁵ Het is dan moeilijk ze te verklaren als onvoorziene gevolgen van gefaalde rituelen of het heroproepen van de gewelddadige oorsprong van rituelen.⁹⁶ We verklaren ze beter, zoals S. Weitzman concludeert, in de context van de creatie van een geïdealiseerde sociale orde (cf. supra), waarover weinig eensgezindheid bestond onder de Joden.⁹⁷ Dit verklaart ook de disputen op het tempelplein tussen Joodse strekkingen, waarvan het incident op het Paasfeest tijdens het procuratorschap van Coponius (6-9 n.Chr.) een schoolvoorbeeld is. Een groep Samaritanen verstoorde het feest door menselijke botten in het tempelhof te gooien, refererend aan de bloederige conflicten tussen Joden en Samaritanen.⁹⁸ Een ander voorbeeld is de woede-uitbarsting van Jezus van

⁹⁰ Ios. Bel. II.55-65//Ant. XVII.269-285. Cf. J. W. Van Henten, “Rebellion under Herod the Great and Archelaus: Prominent Motifs and Narrative Function,” in *The Jewish Revolt against Rome: Interdisciplinary Perspectives*, ed. M. Popovic, *Supplements to the Journal for the Study of Judaism* (Leiden: Brill, 2011).

⁹¹ Bovendien zijn rebellieën bij machtswissels in agrarische samenlevingen zonder geïnstitutionaliseerde opvolging een fenomeen, cf. G. E. Lenski, *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification* (New York: McGraw-Hill, 1966), p. 196-97.

⁹² Ios. Ant. XIII.372.

⁹³ Ios. Bell. II.224-225//Ant. XX.106-108. Flavius Josephus attesteert nog gelijkaardige incidenten, e.g. Ios. Bell. Iud. II.229-231//Ant. Iud. 20.113-117, waarvan we mogen aannemen dat ze een gevolg zijn van de rekrutering van de garnizoenssoldaten onder vijandgezinde Grieks-Syriërs en Samaritanen, zie Ios. Bell. Iud., II.268 en Ant. XX.175.

⁹⁴ Ios. Bell. II.226-227//Ant. XX.109-112 en Ant. XIII.373.

⁹⁵ Cf. S. Weitzman, “From Feasts into Mourning: The Violence of Early Jewish Festivals,” *The Journal of Religion* 79, no. 4 (1999): p. 550.

⁹⁶ Cf. U. Hüsken, *When Rituals Go Wrong: Mistakes, Failure and the Dynamics of Ritual* (Leiden: Brill, 2007); R. Girard, *Le Violence Et Le Sacré* (Paris: Grasset, 1977).

⁹⁷ Weitzman, “From Feasts into Mourning: The Violence of Early Jewish Festivals,” p. 562-65.

⁹⁸ Ios. Ant. Iud. XVIII.29-30; refererend naar de aanvallen van koning Saul of de Hasmonaëer Johannes Hyrcanus op de Samaritanen, cf. J. Macdonald, *The Samaritan Chronicle No. II (Or: Sepher Ha-Yamim), from Joshua to Nebuchadnezzar* (Berlin: De Gruyter, 1969), p. 125; Weitzman, “From Feasts into Mourning: The Violence of Early Jewish Festivals,” p. 547.

Nazareth – ook tijdens het Paasfeest – toen hij de kooplui op het tempelplein verjoeg met het argument dat “er staat geschreven: Mijn huis moet een huis van gebed zijn, maar jullie hebben er een rovershol van gemaakt!”⁹⁹ Het conteren van de heersende orde kon ook radicale vormen aannemen. De Qumran-gemeenschap, bijvoorbeeld, bond de strijd aan met de tempelautoriteiten onder leiding van de “Godeloze Priester”, die “het bezit van de armen roofde” en “het heiligdom van God verontreinigde”, door middel van collectief retraitisme.¹⁰⁰

Ruimer gezien hebben *alle* incidenten op het tempelplein met elkaar gemeen dat ze het *status quo* conteren. Sommige acties viseren de samenleving in zijn geheel, zoals deze van Jezus van Nazareth, maar de meeste zijn specifiek gericht tegen leden van de elite, vooral de koning en de procurator, maar in sommige gevallen ook de priesterklasse. Het tempelplein functioneerde daarbij als efficiënt platform voor de uiting van protest, vooral tijdens de festivals, wanneer de oppositie gebruik kon maken van de anonimiteit die schuilt achter massabewegingen en de religieus-emotionele geladenheid om snel aanhang te mobiliseren. Die explosieve situatie werd zeker erkend door de autoriteiten die preventieve maatregelen troffen,¹⁰¹ maar desondanks slaagde de elite er niet altijd in om de orde te herstellen.

VAN PROTEST NAAR OPSTAND: EEN VERGELIJKEND PERSPECTIEF

Josephus attesteert twee protesten op het tempelplein die escaleerden tot stadsrevoltes. De eerste is de opstand tijdens het Wekenfeest (Sjawoe’ot) in 3 v.Chr., toen Archelaüs in Rome was voor zijn koningskroning.¹⁰² Varus, de prefect van Syrië, had al moeten ingrijpen om enkele opstanden in Judaea neer te slaan en liet daarop een legioen in Jeruzalem achter.¹⁰³ Een groep Judaeërs, met de steun van Galilaeërs, Idumaeërs en Peraeërs, nam tijdens het festival het initiatief om te rebelleren tegen Sabinus, de keizerlijke procurator, die – volgens Josephus – “belust op winst en vol hebzucht” toezicht hield op de koninklijke bezittingen.¹⁰⁴

⁹⁹ Luk. XIX.45-46. Alle Bijbelcitatzen zijn ontleend aan de Nieuwe Bijbelvertaling. Cf.: Matth. XXI.12-13, Mark. XI.15-17. Jezus citeert: Jes. LVI.7 en Jer. VII.11.

¹⁰⁰ Resp. IQpHab col. 12.2, 7 en 10, zie ook: IQpHab col. 8, 9 en 11. De vertalingen zijn ontleend aan ed. en vert. F. Garcia Martinez, A. Van Der Woude en M. Popovic, *De Rollen van de Dode Zee* (Kampen: Ten have 2007). Voor gelijkaardige conclusies met betrekking tot de Tempelrol, zie: L. H. Schiffman, “The King, His Guard, and the Royal Council in the Temple Scroll,” *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 54(1987): p. 237-59; “The Temple Scroll: A Utopian Temple Plan for Second Temple Times,” in *The Temple of Jerusalem: From Moses to Messiah*, ed. S. Fine (Leiden: Brill, 2011), p. 45-56.

¹⁰¹ O.a. extra wachten op de zuilengaanrijen (cf. supra) en extra voorzichtigheid, zoals het uitstellen van arrestaties tot na het festival, zie Mark. XIV.1-2.

¹⁰² Ios. Bell. Iud. II.39-54//Ant. Iud. XVII.250-268.

¹⁰³ Ios. Bell. II.39-40//Ant. XVII.251. De opstanden worden helaas zeer vaag besproken.

¹⁰⁴ Ios. Ant. XVII.253. Zie: Bell. II.43//Ant. XVII.254.

De tweede stadsrevolte leidde tot de grote opstand van 66 n.Chr.¹⁰⁵ Ze was het gevolg van een bevel van keizer Nero aan procurator Gessius Florus (64 tot 66 n.Chr.) om een deel van de tempelschatten op te eisen als belasting.¹⁰⁶ Een parallel incident vond plaats onder prefect Pontius Pilatus (26 tot 36 n.Chr.), die tempelgeld gebruikte voor de bouw van een aquaduct, waarop rellen ontstonden met pelgrims “[...] van wie Pilatus het bloed vermengd had met hun offers.”¹⁰⁷ Sowieso kan men verzet verwachten bij zulke beslissingen, aangezien de tempelschatten en bijdragen van de diasporajoden in imperiale decreten officieel waren vrijgesteld van belastingen, omwille van hun sacraal karakter.¹⁰⁸ Enkele *oproerkrakers* (στασιαστών) antwoorden op de inbeslagname met scheldpartijen en een grap: “[Ze] gingen met een mandje rond en vroegen om een aalmoes voor de arme procurator die het zo moeilijk had.”¹⁰⁹ Florus reageerde door een tribunaal op te zetten in het *praetorium*, waarvoor de *hogepriesters* (ἀρχιερείς), de *machtige lieden* (δυνατοὶ) en de *vooraanstaande figuren uit de stad* (γνωριμώτατον τῆς πόλεως) verschenen.¹¹⁰ Hij eiste de uitlevering van de schuldigen, maar de elite weigerde hierop in te gaan – wat minstens getuigt van een diep ongenoegen.¹¹¹ Als represaille plunderde Florus de Bovenstad en liet hij leden van de elite geselen en kruisigen.¹¹² Die agressie schrok de elite zodanig af dat ze toestemde om hun loyaliteit te bewijzen met een ceremoniële begroeting van de troepenversterkingen uit Caesarea, maar de *oproerkrakers* en de *menigte* (πλήθος) maakte van de gelegenheid opnieuw gebruik om scheldpartijen te organiseren, waardoor de ceremonie uitliep op rellen en uiteindelijk een stadsrevolte.¹¹³

Vooraf bij het beschrijven van het uitbreken van de revolte van 66 n.Chr. maakt Josephus’ discours duidelijk dat we zijn weergave van de feiten uiterst kritisch moeten benaderen – zo is de historiciteit van de anekdote over de grap zeker te betwijfelen –,¹¹⁴ maar als we het militaire verloop van beide stadsrevoltes vergelijken vanuit ruimtelijk perspectief (zie tabel 2), dan zijn er parallellen vast te stellen. In beide revoltes lag het zwaartepunt van het verzet op het tempelplein en in de Benedenstad (in 66 n. Chr. vermeldt Josephus ook Besetha). Zowel Sabinus als Florus zagen de Tempel als een cruciaal

¹⁰⁵ Ios. Bell. II.293-256.

¹⁰⁶ Ios. Bell. 293. Dit bevel is plausibel, gezien de constante nood naar geld in Rome ten tijde van keizer Nero, cf. J. Duncan, *Money and Gouvernement in the Roman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), p. 11-12 en 43.

¹⁰⁷ Luk. 13.1, zie ook: Ios. Ant. Iud. XVIII.60-62.

¹⁰⁸ Ant. XVI.162-165, 169, 172. Zie E. M. Smallwood, *The Jews under Roman Rule: From Pompey to Diocletian* (Leiden: E. J. Brill, 1976), p. 135 en 62.

¹⁰⁹ Ios. Bell. Iud. II.295.

¹¹⁰ Ios. Bell. Iud. II.301.

¹¹¹ Het weigeren om mee te helpen bij de ordehandhaving is uitzonderlijk provocatief, cf. M. Goodman, “A Bad Joke in Josephus,” *Journal of Jewish Studies* 36(1985): p. 196.

¹¹² Ios. Bell. Iud. II.308.

¹¹³ Resp. Ios. Bell. Iud. II.318 en 320.

¹¹⁴ Cf. Goodman, “A Bad Joke in Josephus.”

punt om de revolte de kop in te drukken en organiseerde een aanval vanuit het *praetorium* richting de Tempel. Hiervoor moesten de ordetroepen de Benedenstad doorkruisen waar ze hevig verzet ondervonden.¹¹⁵ Rekening houdend met de aanwezigheid van sociale segregatie in Jeruzalem (cf. supra), stellen we vast dat de rellen in beide gevallen werden gedragen door de armere klassen in de Benedenstad. Bovendien geeft Josephus ons vaak een glimp van het opstandige karakter van de benedenstad in 66 n.Chr., door bijvoorbeeld te vertellen dat de elite bij een Romeins gezantschap aandrang om (naast de Bovenstad) ook de Benedenstad “zo ver als Siloam” te bezoeken om te bewijzen dat ze de stad opnieuw onder controle hadden of door te vertellen dat de rebel Menahem, “een gewone man uit het volk”, zich in de Benedenstad schuilhield toen enkele leden van de elite jacht op hem maakten.¹¹⁶ Een tweede parallel bestaat er in dat beide rellen tijdens een festival transformeerden tot een algemene opstand met de hulp van pelgrims en gewapende rebellen van buiten de stad.

Er zijn echter ook fundamentele verschillen, vooral met betrekking tot de motieven en de politieke context. In 3 v.Chr. vormde de directe aanleiding de inbeslagname van de koninklijke bezittingen, wat impliceert dat de rebellen de Romeinse inmenging betwistten of minstens hoopten de troonwissel te beïnvloeden. Daarnaast bezetten de rebellen toen ook de Bovenstad, wat er op wijst dat de stedelijke elite een actieve rol speelde.¹¹⁷ Tijdens de stadsrevolte van 66 n.Chr. had een groot deel van de stedelijke elite echter geen oor voor de rebellen, waarop er straatgevechten ontstonden tussen de inwoners van de Bovenstad en de Benedenstad. Niettemin lag ook toen een crisis binnen de elite aan de oorsprong van het geweld, vooral omdat de procurator en de stedelijke elite het onderlinge conflict ongezien hard op hard speelde.

MACHTSGROEPEN, HUN BELANGEN EN HET OORZAKELIJK VERBAND MET DE OPSTAND

Een algemene analyse van de conflicten onderscheidt aldus drie machtsgroepen die elkaar elk afzonderlijk of in coalities bekampen (zie schema 1).¹¹⁸ Een eerste groep (1) bestaat uit de hogepriesterfamilies en de priesterlijke elite (i.e. de politieke-religieuze elite). De macht van de priesters vloeide voort uit het

¹¹⁵ Resp. Ios. Bell. II.47-49//Ant. XVII.258-261 en Bell. II.329.

¹¹⁶ Resp. Ios. Bell. II.340 en 441-448.

¹¹⁷ Ios. Bell. II.44 // Ant. XVII.255.

¹¹⁸ Deze analyse sluit aan bij algemene sociografieën van de Joodse samenleving tijdens de Tweede Tempel Periode, zie o.a. M. Stern, “Aspects of Jewish Society: The Priesthood and Other Classes,” in *The Jewish People, in the First Century: Historical Geography, Political History, Social, Cultural and Religious Life and Institutions*, ed. S. Safrai and M. Stern (Assen: Van Gorcum, 1976); K. C. Hanson and D. Oakman, *Palestine in the Time of Jesus: Social Structures and Social Conflicts* (Minneapolis: Augsburg-Fortress, 1998).

erfelijke privilege om de tempelrituelen uit te voeren,¹¹⁹ onder leiding van de hogepriester.¹²⁰ De hogepriester was ook voorzitter van het *Sanhedrin* (συνέδριον) – dat vooral juridische en administratieve functies vervulde.¹²¹ Een tweede machtsgroep (2) bestaat uit de Joodse koningen en procuratoren (i.e. de politiek-militaire elite).¹²² De koning was als vazal van Rome de hoogste autoriteit binnen zijn koninkrijk en beschikte over troepen om de orde te handhaven,¹²³ maar na de invoering van directe Romeinse heerschappij in Judaea (vanaf 6 n.Chr.) werd die macht overgeheveld naar de procuratoren (en prefectoren).¹²⁴ Die werkten echter steeds nauw samen met Herodes' nazaten,¹²⁵ niet alleen omdat ze op goede voet stonden met de keizers van wie ze sleutel privileges verwierven, zoals “de bevoegdheid om de hogepriesters te benoemen”,¹²⁶ maar ook omdat ze in Jeruzalem nog een hoge status genoten door hun afkomst en vooral veel invloed hadden via hun uitgebreide patronagenetwerken,¹²⁷ te identificeren als de *Herodianen* (Ἡρωδιανοί) en *royalisten* (βασιλικοί) in de literaire bronnen.¹²⁸ Tegenover die heersende elite stond een derde machtsgroep (3); een populaire oppositie.

Bij de onderlinge machtsstrijd beschrijft Josephus systematisch de rol van de hogepriesters, de Herodianen en de procuratoren – al dan niet gekleurd –, maar over eventuele andere groepen binnen de elite en vooral over de rol van de populaire oppositie is hij vaag of regelrecht stilzwijgend. De stedelijke elite duidt hij aan met (positieve) retorische termen,¹²⁹ waarmee hij ongetwijfeld de respectabiliteit van de elite – waartoe hij zelf behoorde – in de verf trachtte te zetten.¹³⁰ Niettemin duikt daarbij vaak de formule op van de *hogepriesters*

¹¹⁹ Zie e.g. Lev. IX.1-24., Exod. IXXX.1-46, 1 Chron. XXIV.1-19, Ios. Ant. III.151-187 en VII.363-67, Luk. I.5 en Joh. I.19.

¹²⁰ Zie e.g. Sir. L.1-15, Joh. XI.47-53, Act IV.5-22 en Ios. Ant. XX.197-198 en 222-223.

¹²¹ Voor het voorzitterschap van de hogepriester, zie Ios. Ant. XX.200 en Act. V.21. De bronnen gebruiken echter naast συνέδριον (e.g. Mark XV.43 en Joh. XI.47) ook een resem andere termen, waaronder γερουσία (Ios. Ant. XII.138 en Act. V.21), πρεσβυτέριον (Luk XXII.66 en Act XXII.5) en βουλή (Ios. Bell. II.331 en Luk. XXIII.51), waardoor sommigen vermoeden dat het één en dezelfde raad betreft, die eerder een *ad hoc* adviesraad was voor de hogepriester, zie vooral Goodman, *The Ruling Class of Judaea: The Origins of the Jewish Revolt against Rome A.D. 66-70*, p. 112-16; J. McLaren, *Power and Politics in Palestine. The Jews and the Governing of Their Land. 100 Bc-Ad 70*, Journal for the Study of the New Testament Supplement Series (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991).

¹²² I.e. de tempelwacht onder Herodiaanse heerschappij (37 v.Chr.-6 n.Chr.), het Romeinse garnizoen tijdens directe Romeinse heerschappij (vanaf 6 n.Chr.) en in 66 n.Chr. aangevuld met troepenversterkingen koning Agrippa II, toen vorst van enkele regio's ten noordoosten van het meer van Galilea –, zie resp. Ios. Bell. I.652, II.430 en 421.

¹²³ Zie e.g. Ios. Ant. XIV.383-388, Bell II.93.

¹²⁴ Zie Ios. Bell. II.117. De procurator had bijvoorbeeld de exclusieve bevoegdheid het *Sanhedrin* samen te roepen en de doodstraf uit te spreken, zie e.g. Ios. Ant. 199-203.

¹²⁵ E.g. Ios. Ant. XIX.300-313.

¹²⁶ Zie Ios. Bell. XX.15-16.

¹²⁷ Voor een uitgebreide analyse, zie J. Wilker, *Für Rom Und Jerusalem. Die Herodianische Dynastie Im I. Jahrhundert N.Chr.*, Studien Zur Alten Geschichte (Frankfurt am Main: Verlag Antike, 2007), vooral p. 68-318.

¹²⁸ Zie resp. Mark. III.6, VIII.15, XII.13-14, Matt. XXII.16 en Ios. Bell. Iud. II.52, 55, 62.

¹²⁹ E.g. magistraten, vooraanstaande lieden (γνώριμοι), voornaamste lieden (πρώτοι), eminente lieden (ἐπίσημοι), de meest illustere lieden (ἐπιφανέστατοι), etc.

¹³⁰ Cf. Goodman, *The Ruling Class of Judaea: The Origins of the Jewish Revolt against Rome A.D. 66-70*, p. 45.

(ἀρχιερείς), naast onder andere de *machtige lieden* (δυνατοὶ), de *magistraten* (ἄρχοντες) en de *raad* (βουλή).¹³¹ Dit geeft de indruk dat er naast de hogepriesterfamilies nog andere groepen tot de stedelijke elite behoren (die niet noodzakelijk priesters waren), maar de portrettering is te vaag om hun identiteit te achterhalen.

Een gelijkaardige problematiek vinden we terug bij de beschrijving van de oppositie. Zelfs bij het vermelden van de voortouwtrekkers beperkt Flavius Josephus zich tot (negatieve) retorische termen, waaronder *revolutionairen* (νεωτερίζοντες), *oproerkrakers* (στασιαστής), onbezonnen *jongeren* (νέων) en *heethoofden* (θρασύτεροι).¹³² Slechts eenmaal geeft hij hun identiteit prijs en stelt ze voor als populaire *geleerden* (σοφισταὶ) – in het kader van een narratief dat Herodes I in een kwaad daglicht plaatst.¹³³ Daarnaast maakt hij ook vaak melding van de participatie van *de menigte* (τὸ πλῆθος) – lees: *gepeupel*, in contrast met het respectabel *volk* (ὁ λαός) –, wat minstens impliceert dat de oppositie enige aanhang genoot en niet beperkt was tot een kleine groep extremisten, zoals Flavius Josephus de lezer tracht voor te spiegelen. Sowieso kan de hevigheid en wederkerigheid van de protesten enkel verklaard worden door het bestaan van een oppositie van dissidente of niet-elitaire leiders die invloedrijk of populair genoeg waren om occasioneel aanhang te mobiliseren.

Met betrekking tot de motieven van de machtsgroepen stellen we vast dat de politiek-militaire elite, vanuit een politieke logica, vooral gedreven was om de orde en hun macht te handhaven. Eén manier was het beheersen van de belangrijkste instituties en sociale ruimtes in de stad, waaronder vooral het Tempelinstituut. Tegen die poging kwam er steeds verzet van zowel de politiek-religieuze elite als populaire opposities, die respectievelijk autonomie en inspraak eisten, met het doel de eigen ideële sociale orde op te dringen. Beide groepen legitimeerden hun verzet expliciet op basis van de wetten.¹³⁴ Zo wordt de rol van de Tempel en de Thora – twee centrale symbolen in de Joodse identiteit – bij de conflicten duidelijk: het waren twee institutionele middelen (naast het koningschap) waarmee macht in de Joodse samenleving werd uitgeoefend.

Hierbij is het vooral opmerkelijk dat ook niet-leden van de elite actief participeerden in de machtsstrijd, wat op zich sterk bijdroeg tot de politieke instabiliteit in Jeruzalem.¹³⁵ Niettemin faalde de politiek-militaire elite zelden bij het herstellen van de orde. De cruciale factor bij de transformatie van alweer

¹³¹ E.g. Bell. II.301 en 331. De *raad* is mogelijk gelijk te stellen met het *Sanhedrin*, cf. supra.

¹³² Cf. supra.

¹³³ Ios. Bell. 149, 1648, 650, 655-656 en II.10// Ant. XVII.206/218, cf. supra.

¹³⁴ Cf. M. P. Ben Zeev, "From Toleration to Destruction: Roman Policy and the Jewish Temple," in *The Temple of Jerusalem: From Moses to Messiah*, ed. S. Fine (Leiden: Brill, 2011), p. 68.

¹³⁵ Politieke sociologen wijzen er op dat politieke systemen vooral vatbaar zijn voor conflicten als groepen die normaal structureel worden uitgesloten actief hun participatie opeisen, C. Tilly, *From Mobilization to Revolution* (New York: Random House, 1978).

tumult op het tempelplein tot een open stedelijke revolte is vooral de positie van de lokale stedelijke elite: zowel in 3 v.Chr. als in 66 n.Chr. was er een diepe crisis in de relatie tussen de lokale elite en de Romeinse gezagsdragers. Dit gaf de oppositie de mogelijkheid om zich te mobiliseren en hun kans te grijpen om hun ideële sociale orde te realiseren. Maar, omdat ze zich daarvoor baseerden op de Thorawetten en omdat die zeer divers geïnterpreteerd werden,¹³⁶ was de oppositie – misschien nog meer dan de elite – sterk verdeeld. Dit werd des te pijnlijker toen de opstand, nadat de Romeinen als gemeenschappelijke vijand waren verdreven, geleidelijk aan vergleed in een open burgeroorlog.¹³⁷

CONCLUSIE

Hiermee hoopt deze casestudy de eerste stappen te zetten naar de toepassing van een alternatief perspectief in de studie naar de oorzaken van de Joodse opstand in 66 n.Chr. Het onderscheidt drie specifieke machtsgroepen bij de conflicten in Jeruzalem; een politiek-militaire elite, een politiek-religieuze elite en een populaire oppositie. Het Tempelplein is de sociale ruimte waar de drie machtsgroepen elkaar ontmoetten en fungeerde bijgevolg als een sociale arena voor onderlinge machtsrijd. Die strijd had als doel de eigen ideële sociale orde op te dringen en werd gelegitimeerd op basis van een eigen interpretatie van de Thorawetten. Dit benadrukt de centrale rol van ideologie bij de conflicten. Door ook rekening te houden met de sociale opmaak en ruimtelijke structuur van Jeruzalem, wordt duidelijk dat de populaire oppositie vooral aanhang genoot bij de armere stedelijke klasse in de Benedenstad. Dit wijst op de aanwezigheid van sociale polarisatie. Om terug te komen op ons vertrekpunt: vanuit een socio-antropologisch perspectief op microniveau wordt de samenhang tussen ideologische en socio-economische factoren eerder een evidentie dan een complexiteit, waardoor tegenstrijdige abstracties worden vermeden.

BIBLIOGRAFIE

- Aberbach, D., and M. Aberbach. *The Roman-Jewish Wars and Hebrew Cultural Nationalism*. New York: Palgrave, 2000.
- Ames, K. M. "The Archaeology of Rank." In *Handbook of Archaeological Theories*, edited by R. A. Bentley, H. D. Mascher and C. Chippindale. Plymouth: Alta Mira Press, 2008.

¹³⁶ Zie J. D. G. Dun, "Judaism in the Land of Israel in the First Century," in *Judaism in Late Antiquity, Part 2: Historical Syntheses*, ed. J. Neusner (Leiden: Brill, 1995), vooral p. 236-51.

¹³⁷ Cf. J. J. Price, *Jerusalem under Siege: The Collapse of the Jewish State, 66-70 C.E* (Leiden: Brill, 1992), p. 102-14.

- Applebaum, A. "Herod's Eagle." In *'Go out and Study the Land' (Judges 18:2): Archaeological, Historical and Textual Studies in Honor of Hanan Eshel*, edited by A. M. Maeir, J. Magness and L. H. Schiffman. Leiden: Brill, 2011.
- Applebaum, S. "Josephus and the Economic Causes of the Jewish War." In *Josephus, the Bible, and History*, edited by L. H. Feldman and G. Hata. Detroit: Wayne State University Press, 1989.
- Avidov, A. *Not Reckoned among Nations. The Origins of the So-Called "Jewish Question" in Roman Antiquity*. Texts and Studies in Ancient Judaism. Vol. 128, Tübingen: Mohr Siebeck, 2009.
- Avigad, N. *Discovering Jerusalem*. Oxford: Basil Blackwell, 1984.
- Bahat, D. *The Illustrated Atlas of Jerusalem*. New York: Simon & Schuster, 1990.
- Baltrusch, E. *Die Juden Und Das Römische Reich: Geschichte Einer Konfliktreichen Beziehung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002.
- Bell, C. *Ritual Theory, Ritual Practices*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Ben-Ami, D., and Y. Tchekhanovets. "Has the Adiabene Royal Family "Palace" Been Found in the City of David?" In *Unearthing Jerusalem: 150 Years of Archaeological Research*, edited by G. Avini and K. Galor. Winona Lake: Eisenbrauns, 2011.
- . "The Lower City of Jerusalem on the Eve of Its Destruction, 70 C.E.: A View from Hanyon Givati." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 364 (2011).
- Ben Zeev, M. P. "Between Fact and Fiction: Josephus' Account of the Destruction of the Temple." In *Flavius Josephus, Interpretation and History*, edited by J. Pastor, P. Stern and M. Mor. Leiden: Brill, 2011.
- . "From Toleration to Destruction: Roman Policy and the Jewish Temple." In *The Temple of Jerusalem: From Moses to Messiah*, edited by S. Fine. Leiden: Brill, 2011.
- Bilde, P. "The Causes of the Jewish War According to Josephus." *Journal for the Study of Judaism* 10 (1979).
- . *Flavius Josephus between Jerusalem and Rome: His Life, His Works, and Their Importance*. Journal for the Study of the Pseudepigrapha Supplement Series. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1988.
- Brighton, M. A. *The Sicarii in Josephus's Judean War: Rhetorical Analysis and Historical Observations*. Early Judaism and Its Literature. Vol. 27, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009.
- Broshi, M. "Excavations in the House of Caiaphas, Mount Zion." In *Jerusalem Revealed*, edited by Y. Yadin. Jerusalem: Israel Exploration Society, 1976.
- Broshi, M., and S. Gibson. "Excavations Along the Western and Southern Walls of the Old City of Jerusalem." In *Ancient Jerusalem Revealed, Expanded Edition 2000*, edited by H. Geva. Jerusalem: Old City Press, 2000.
- Brunt, P. "Josephus on Social Conflicts in Roman Judaea." *Klio* 59 (1977).
- Busink, T. *Der Tempel Von Jerusalem Von Salomo Bis Herodes; Einen Archäologisch-Historische Studie Unter Berücksichtigung Des Westsemitischen Tempelbaus*. Studia Francisci Scholten Memoriae Dicata. 2 vols Leiden: Brill, 1970-1980.
- Cohen, S. J. D. *From Maccabees to Mishnah*. Louisville: John Knox Press, 2006.

- . *Josephus in Galilee and Rome: His Vita and Development as a Historian*. Leiden: Brill, 1979 [2002].
- Dequeker, L. "The City of David and the Seleucid Acra in Jerusalem." In *The Land of Israel: Cross-Roads of Civilizations*, edited by Y. Yadin, C. Perelman and E. Pipinski. Louvain: Orientalia Lovaniensia Analecta, 1985.
- DiTommaso, L. "Review of Turbulent Times? By James McLaren." *Journal for the studie of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period* 30, no. 3 (1999).
- Dun, J. D. G. "Judaism in the Land of Israel in the First Century." In *Judaism in Late Antiquity, Part 2: Historical Syntheses*, edited by J. Neusner. Leiden: Brill, 1995.
- Duncan, J. *Money and Gouvernement in the Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Edmondson, J., S. Mason, and J. Rives, eds. *Flavius Josephus and Flavian Rome*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Ehrenkrook, J. *Sculpting Idolatry in Flavian Rome: (an)Iconic Rhetoric in the Writings of Flavius Josephus*. Early Judaism and Its Literature. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2011.
- Eliade, M. *The Sacred and the Profane, the Nature of Religion*. Translated by W. R. Trask. Harcourt: Brace & World, 1959.
- Fine, S. *The Temple of Jerusalem: From Moses to Messiah*. Leiden: Brill, 2011.
- Freyne, S. "The Revolt from a Regional Perspective." In *The First Jewish Revolt: Archaeology, History, and Ideology*, edited by A. M. Berlin and J. A. Overman. London: Routledge, 2002.
- Froeyman, A. "Concepts of Causation in Historiography." *Historical Methods* 42, no. 3 (2009).
- Gabba, E. "The Social, Economic and Political History of Palestine 63 Bce-Ce 70." In *The Cambridge History of Judaism, Volume 3: The Early Roman Period*, edited by W. Horbury, D. W. Davies and J. Sturdy. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Geertz, C. "Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight." In *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, edited by C. Geertz. New York: Basic Books, 1973.
- Geertz, C. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books, 1973.
- Geva, H. *Ancient Jerusalem Revealed, Expanded Edition 2000*. Jerusalem: Old City Press, 2000.
- Gibson, S. "The Trial of Jesus at the Jerusalem Praetorium: New Archaeological Evidence." In *The World of Jesus and the Early Church: Identity and Interpretation in the Early Communities of Faith*, edited by C. E. Evans. Peabody: Hendrikson, 2011.
- Girard, R. *Le Violence Et Le Sacré*. Paris: Grasset, 1977.
- Goodblatt, D. *Elements of Ancient Jewish Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Goodman, M. "A Bad Joke in Josephus." *Journal of Jewish Studies* 36 (1985).
- . "Current Scholarship on the First Revolt." In *The First Jewish Revolt: Archaeology, History, and Ideology*, edited by A. M. Berlin and J. A. Overman. London: Routledge, 2002.

- . "The Pilgrimage Economy of Jerusalem in the Second Temple Period." In *Judaism in the Roman World. Collected Essays*, edited by M. Goodman. Leiden: Brill, 2007.
- . *Rome and Jerusalem. The Clash of Ancient Civilisations*. London: Lane, 2007.
- . *The Ruling Class of Judaea: The Origins of the Jewish Revolt against Rome A.D. 66-70*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Gramsci, A. *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. Translated by Q. Hoare and G. N. Smith. London: Lawrence and Wishart, 1971.
- Greenhut, Z. "A Domestic Quarter from the Second Temple Period on the Slopes of the Central Valley (Tyropoeon)." In *Unearthing Jerusalem: 150 Years of Archaeological Research*, edited by G. Avini and K. Galor. Winona Lake: Eisenbrauns, 2011.
- Hachlili, R. *The Menorah, the Ancient Seven-Armed Candelabrum: Origin, Form, and Significance*. Leiden: Brill, 2001.
- Hanson, K. C., and D. Oakman. *Palestine in the Time of Jesus: Social Structures and Social Conflicts*. Minneapolis: Augsburg-Fortress, 1998.
- Hayward, C. T. R. H. "Introduction." In *The Jewish Temple, a Non-Biblical Sourcebook*. London: Routledge, 1996.
- Horsley, R. A. "Ancient Jewish Banditry and the Revolt against Rome, A.D. 66-70." *Catholic Biblical Quarterly* 43 (1981).
- Hüsken, U. *When Rituals Go Wrong: Mistakes, Failure and the Dynamics of Ritual*. Leiden: Brill, 2007.
- Kemper, T. D. *Status, Power and Ritual Interaction, a Relational Reading of Durkheim, Goffman and Collins*. Burlington: Ashgate, 2011.
- Klawans, J. *Josephus and the Theologies of Ancient Judaism*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Kreissig, H. *Die Sozialen Zusammenhänge Des Jüdischen Krieges: Klassen Und Klassenkampf Im Palästina Des 1. Jahrhunderts V. U. Z. Schriften Zur Geschichte Und Kultur Der Antike*. Berlin: Akademie Verlag, 1970.
- . "A Marxist View of Josephus' Account of the Jewish War." In *Josephus, the Bible and History*, edited by L. H. Feldman and G. Hata. Detroit: Wayne State University Press, 1989.
- Laurence, R. "Local Identity: Neighbours and Neighbourhoods." In *Roman Pompeii: Space and Society*. Routledge: London, 1996.
- Lefebvre, H. *La Production De L'espace*. Paris: Anthropos, 1974.
- . *The Production of Space*. Translated by D. Nicholson-Smith. London: Blackwell, 1991.
- Lenski, G. E. *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*. New York: McGraw-Hill, 1966.
- Leoni, T. "Against Caesar's Wishes: Flavius Josephus as a Source for the Burning of the Temple." *Journal of Jewish Studies* 58 (2007).
- Levenson, J. D. "The Jerusalem Temple in Devotional and Visionary Experience." In *Jewish Spirituality: From the Bible through the Middle Ages*, edited by A. Green. London: Routledge, 1986.

- Levine, L. I. *Jerusalem. Portrait of the City in the Second Temple Period*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2002.
- . "Josephus' Description of the Jerusalem Temple: War, Antiquities, and Other Sources." In *Josephus and the History of the Greco-Roman Period*, edited by F. Parente and J. Sievers. Brill: Leiden, 1994.
- Macdonald, J. *The Samaritan Chronicle No. Ii (Or: Sepher Ha-Yamim), from Joshua to Nebuchadnezzar*. Berlin: De Gruyter, 1969.
- Mader. *Josephus and the Politics of Historiography: Apologetic and Impression Management in the Bellum Judaicum*. Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava Supplementum. Leiden: Brill, 2000.
- Mason, S. "Contradiction or Counterpoint? Josephus and Historical Method." *Review of Rabbinic Judaism* 6, no. 2-3 (2003).
- . *Flavius Josephus on the Pharisees: A Composition-Critical Study*. Studia Post-Biblica. Leiden: Brill, 1991.
- . "What Is History? Using Josephus for the Judaean-Roman War." In *The Jewish Revolt against Rome: Interdisciplinary Perspectives*, edited by M. Popovic. Supplements to the Journal for the Study of Judaism. Leiden: Brill, 2011.
- Mazar, B. "Herodian Jerusalem in the Light of the Excavations South and South-West of the Temple Mount." *Israel Exploration Journal* 28 (1978).
- McLaren, J. *Power and Politics in Palestine. The Jews and the Governing of Their Land. 100 Bc-Ad 70*. Journal for the Study of the New Testament Supplement Series. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991.
- . *Turbulent Times? Josephus and Scholarship on Judaea in the First Century C.E.* Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998.
- Mendels, D. *The Rise and Fall of Jewish Nationalism: The History of Jewish and Christian Ethnicity in Palestine within the Greco-Roman Period (200 B.C.E. – 135 C.E.)*. Garden City: Doubleday, 1992.
- Moehring, H. R. "Joseph Ben Matthia and Flavius Josephus: The Jewish Prophet and Roman Historian." In *Aufstieg Und Niedergang Der Römischen Welt* edited by H. Temporini and W. Haase. Berlin: De Gruyter, 1984.
- Netzer, E. *The Architecture of Herod the Great Builder*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2006.
- Patrich, J. "The Structure of the Second Temple, a New Reconstruction." In *Ancient Jerusalem Revealed, Expanded Edition 2000*, edited by H. Geva. Jerusalem: Old City Press, 2000.
- Price, J. J. *Jerusalem under Siege: The Collapse of the Jewish State, 66-70 C.E.* Leiden: Brill, 1992.
- Rajak, T. *Josephus: The Historian and His Society*. Avon: Bookcraft, 1983 [2003].
- Rappaport, U. "Jewish-Pagan Relations and the Revolt against Rome in 66-70 C. E." In *The Jerusalem Cathedra: Studies in the History, Archaeology, Geography and Ethnography of the Land of Israel*, edited by L. I. Levine. Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi Institute, 1981.
- . "Josephus' Personality and the Credibility of His Narrative." In *Making History. Josephus and Historical Method*, edited by Z. Rodgers. Leiden: Brill, 2007.

- Rendell, J. "Introduction 'Gender, Space'." In *Gender Space Architecture: An Interdisciplinary Introduction*, edited by J. Rendell, B. Penner and L. Borden. London: Routledge, 2000.
- Ritmeyer, L. *The Quest, Revealing the Temple Mount in Jerusalem*. Jerusalem: Carta, 2006.
- Rives, J. "Flavian Religious Policy and the Destruction of the Jerusalem Temple." In *Flavius Josephus and Flavian Rome*, edited by J. Edmondson, S. Mason and J. Rives. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Roberts, C. *The Logic of Historical Explanation*. University Park: The Pennsylvania State University Press, 1996.
- Rocca, S. *Herod's Judaea: A Mediterranean State in the Classical World*. Texts and Studies in Ancient Judaism. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008.
- Rodgers, Z., ed. *Making History. Josephus and Historical Method*. Leiden: Brill, 2007.
- Roller, D. W. *The Building Program of Herod the Great*. Los Angeles: University of California Press, 1998.
- Schiffman, L. H. "The King, His Guard, and the Royal Council in the Temple Scroll,." *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 54 (1987).
- . "The Temple Scroll: A Utopian Temple Plan for Second Temple Times." In *The Temple of Jerusalem: From Moses to Messiah*, edited by S. Fine. Leiden: Brill, 2011.
- Schwartz, D. R. "Ismaël Ben Phiabi and the Chronology of Provincia Judaea." In *Studies in the Jewish Background of Christianity*. Thübingen: Mohr, 1992.
- Schwartz, S. *Imperialism and Jewish Society 200 B.C.E 640 C.E*. Princeton: Princeton University Press, 2001.
- . "Josephus in Galilee: Rural Patronage and Social Breakdown." In *Josephus and the History of the Greco-Roman Period: Essays in Memory of Morton Smith*, edited by F. Parente and J. Sievers. Studia Post-Biblica. Leiden: Brill, 1994.
- Shiloh, Y. "Excavations in the City of David, I, 1978-1982: Interim Report of the First Five Seasons." *Qedem* 19 (1984).
- Shotwell, W. A. "The Problem of the Syrian Akra." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 167 (164).
- Shukron, E., and R. Reich. "Recently Discovered Remains of the Stepped Street That Ascends from the Pool of Siloam to the Temple Mount." [In Hebrew]. *City of David, Studies of Ancient Jerusalem* 2 (2007).
- Sievers, J., and G. Lembi, eds. *Josephus and Jewish History in Flavian Rome and Beyond*. Leiden: Brill, 2005.
- Smallwood, E. M. *The Jews under Roman Rule: From Pompey to Diocletian*. Leiden: E. J. Brill, 1976.
- Stern, M. "Aspects of Jewish Society: The Priesthood and Other Classes." In *The Jewish People, in the First Century: Historical Geography, Political History, Social, Cultural and Religious Life and Institutions*, edited by S. Safrai and M. Stern. Assen: Van Gorcum, 1976.

- Taylor, N. H. "Popular Opposition to Caligula in Jewish Palestine." *Journal for the studie of Judaism* 32 (2001).
- Testuz, M. *Les Idées Religieuses Du Livre Des Jubilés*. Geneva: Libraire E. Droz, 1960.
- Tilly, C. *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House, 1978.
- Van Henten, J. W. "Rebellion under Herod the Great and Archelaus: Prominent Motifs and Narrative Function." In *The Jewish Revolt against Rome: Interdisciplinary Perspectives*, edited by M. Popovic. Supplements to the Journal for the Study of Judaism. Leiden: Brill, 2011.
- Weitzman, S. "From Feasts into Mourning: The Violence of Early Jewish Festivals." *The Journal of Religion* 79, no. 4 (1999).
- Wightman, G. J. "Temple Fortresses in Jerusalem, Part I: The Ptolemaic and Seleucid Akras." *Bulletin of the Anglo-Israeli Archaeological Society* 9 (1990).
- Wilker, J. *Für Rom Und Jerusalem. Die Herodianische Dynastie Im 1. Jahrhundert N.Chr.* Studien Zur Alten Geschichte. Frankfurt am Main: Verlag Antike, 2007.

BIJLAGE

Tabel 1: Het systeem van de heilige getraptheid op het tempelcomplex

(1) Jeruzalem	Gonorrhoe en lepra-lijders uitgesloten	permanent onrein	Vanaf de stadspoorten (?)
(2/A) Het voorhof van de heidenen (ὁ πρῶτος περίβολος)	Ook toegankelijk voor niet-Joden	intrede sacrale ruimte (τέμενος)	Het tempelpodium via bruggen, poorten en tunnels
(3/B) Het tempelhof (τὸ δεῦτερον ἱερόν = ἱερόν ἄγιον)	Heidenen uitgesloten	Permanent onrein	Stenen balustrade met waarschuwingen (CIJ II.1400)
(4/B) Het voorhof van de vrouwen	Toegankelijk voor Joden, uitgezonderd ongestelde vrouwen	Rituele reiniging	Treden, ommuring en poorten
(5/B) Het voorhof van de Israëlieten	Enkel toegankelijk voor Joodse mannen		Treden, ommuring en de Nicanor-poort
(6/B) Hof van de priesters	Enkel toegankelijk voor priesters	Liturgie (met brand-offeraltaar)	Stenen balustrade
(7/C) De Tempel (ὁ ναός)		Intrede eigenlijke heiligdom	Open portaal ('ulam) met hoge façade
(8/C) Het Heilige (τὸ ἄγιον ἱερόν/ heikhal)		Cultushal (met <i>menora</i> , tafel en wieroorkaltaar)	Deuren en een gordijn met daarop kosmische symbolen en kleuren
(9/C) Het Heilige der Heilige (ἁγίου δὲ ἄγιον/ qodesh ha-qodashim)	Enkel toegankelijk voor de hogepriester	Na een lange periode van rituele reiniging.	Een gordijn met daarop dreigende roofdieren als waarschuwing

Tabel 2: Het militaire verloop van de stedelijke revoltes in 3 v.Chr. en 66 n.Chr.

De revolte onder Sabinus (3 v.Chr.)	De revolte onder Florus (66 n.Chr.)
	
<p>(1) De rebellen splitsen zich op in drie groepen en bezetten (A) het tempelplein om de Antonia te belegeren, (B) de Hippodroom in de Benedenstad en (C) de Bovenstad om het paleis te belegeren. (Bell. II.44//Ant.255)</p>	<p>(1) Romeinse versterkingen uit Caesarea vallen Bezetha aan richting de Antonia en het garnizoen uit het praetorium richting de Tempel. (Bell II.326-328)</p>
<p>(2) De Romeinen breken door de belegering; vallen de Tempelpoort aan; ondervinden weerstand; steken de tempelcolonnades in brand; forceren een doorbaak en plunderen de tempelschatten. (Bell. II.46//)</p>	<p>(2) De Romeinen ondervinden hevige weerstand en trekken zich terug; de rebellen breken de zuilengang tussen de Antonia en de Tempel af. Florus verlaat Jeruzalem; de elite tracht de orde te herstellen; overleg en impasse bij de elite. (Bell II.329-407)</p>
<p>(3) Gewapende versterkingen arriveren; een deel van de koninklijke troepen loopt over naar de rebellen, waardoor de balans omslaat in het voordeel van de opstandelingen; het paleis wordt opnieuw belegerd. (Bell. II.53//)</p>	<p>(3) Er ontstaan straatgevechten tussen de vredespartij in de bovenstad en de opstandelingen in de Benedenstad en de Tempel. (Bell II.408-407)</p>
<p>(4) De Syrische prefect Varus arriveert met drie legioenen; de opstandelingen capituleren. (Bell. II.53//)</p>	<p>(4) Gewapende versterkingen stromen de stad in tijdens het festival; vernietiging van de vredespartij; verovering van de Antonia en het praetorium (Bell II.325-456)</p>

Schema 1: De drie machtsgroepen bij de conflicten op het tempelplein

